

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

Кафедра всесвітньої історії

На правах рукопису

СЕМЕНЮК ЛІЛІЯ ПЕТРІВНА

ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ ТА ОСВІТА СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

Спеціальність 014 Середня освіта (Історія та громадянська освіта)
Освітньо-професійна програма «Середня освіта. Історія, правознавство»
Робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр»

Науковий керівник:

ШУЛЬГА СВІТЛАНА АНАТОЛІВНА,
доктор історичних наук, професор

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол № _____

засідання кафедри всесвітньої історії

від _____ 2024р.

Завідувач кафедри

_____ проф. Стрільчук Л. В.

ЛУЦЬК – 2024

АНОТАЦІЯ

Семенюк Л. П. Педагогічні ідеї та освіта в Стародавньому Римі.

У кваліфікаційній роботі здійснено спробу дослідити та визначити особливості процесу формування основних компетентностей здобувачів освіти на основі аналізу педагогічних ідей та освітнього простору Стародавнього Риму.

Проаналізовано історіографію зарубіжних, радянських та українських істориків та охарактеризовано основні джерела, виділено їх групи: писемні (правові, історичні, філософські та біографічні) та матеріальні. Виділено та проаналізовано групу методичних публікацій з навчання історії.

Охарактеризовано процес становлення освітньої системи Стародавнього Риму. Визначено особливості виховання дітей у римській сім'ї та вплив оточення на їхній розвиток. Прослідковано та охарактеризовано основні етапи формування та розвитку освітньої системи в добу Республіки та Імперії, виявлено зміни у підходах до навчального процесу в кожний із періодів. Визначено та охарактеризовано типи освітніх закладів Стародавнього Риму. Означено роль освіти в суспільному житті римської цивілізації та рівень доступності до навчання для різних верств населення.

Досліджено педагогічні ідеї філософів та ораторів Римської держави, визначено їхній вплив на формування ідеального громадянина та політичного діяча. Висвітлено виховні ідеали Марка Фабія Квінтіліана.

Результатом проведеного дослідження стало виявлення методів, прийомів та засобів, які впливають на формування ключових компетентностей здобувачів закладів освіти на прикладі теми «Педагогічні ідеї та освіта в Стародавньому Римі».

Ключові слова: Стародавній Рим, освіта, виховання, педагогічні ідеї, Квінтіліан, компетентності.

ANNOTATION

Semenyuk L. P. Pedagogical ideas and education in ancient Rome

In the qualification work, we attempt to research and determine the peculiarities of the process of forming the basic competencies of students based on the analysis of pedagogical ideas and educational space of Ancient Rome.

The historiography of foreign, Soviet and Ukrainian historians is analysed, the main sources are characterised, and their groups are distinguished: written (legal, historical, philosophical and biographical) and material. A group of methodological publications on teaching history is highlighted and reviewed.

The process of formation of the educational system of Ancient Rome is characterised. The peculiarities of bringing up children in a Roman family and the influence of the environment on their development are determined. The main stages of the formation and development of the educational system in the Republic and Empire are observed and described, changes in approaches to the educational process in each period are revealed. The types of educational institutions of Ancient Rome are outlined and characterised. The role of education in the social life of Roman civilisation and the level of accessibility for different classes are determined.

The pedagogical ideas of philosophers and orators of the Roman Empire are studied, their influence on the formation of an ideal citizen and politician is defined. The educational ideals of Marcus Fabius Quintilianus are covered.

The result of the conducted research was the identification of methods, techniques and tools that influence the formation of key competencies, for students of secondary and higher education institutions, on the example of the topic "Pedagogical ideas and education in ancient Rome".

Keywords: Ancient Rome, education, upbringing, pedagogical ideas, Quintilian, competencies.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	9
1. Джерельна база.....	9
1.2.Історіографія проблеми.....	11
РОЗДІЛ 2. ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ ДОБИ «ЦАРСЬКОГО» РИМУ ТА РЕСПУБЛІКИ.....	17
2.1. Суспільний розвиток Стародавнього Риму у VIII-I столітті до н. е.....	17
2.2. Виховні ідеали Стародавнього Риму у працях філософів.....	21
2.3. Формування шкільної освіти в добу Республіки.....	26
РОЗДІЛ 3. ВИХОВНА ТА ОСВІТНЯ СИСТЕМА СТАРОДАВНЬОГО РИМУ У I-V СТОЛІТТІ.....	33
3.1. Римська імперія: суспільство та держава	33
3.2. Виховні ідеали Марка Фабія Квінтіліана.....	38
3.3. Давньоримська шкільна освіта в період Імперії.....	44
РОЗДІЛ IV. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ ТА ОСВІТА СТАРОДАВНЬОГО РИМУ» В ЗАКЛАДАХ СЕРЕДНЬОЇ ТА ВИЩОЇ ОСВІТИ	52
ВИСНОВКИ.....	62
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	64
ДОДАТКИ.....	75

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасна система освіти націлена на формування всебічно розвиненої особистості та потребує змін щодо підходу до навчання. Концепція нової української школи (НУШ) пропонує комплексний підхід до навчання дітей, який дозволить виховати учнів-громадян, які є патріотами України, вміють приймати рішення, бути толерантними та дотримуватися прав людини. Система шкільної освіти України орієнтується на формування комплексу компетентностей учнів. До головних компетентностей НУШ належать: спілкування державною мовою, соціальна та громадянська компетентність, обізнаність та самовираження у сфері культури, уміння вчитися продовж життя та інші. Саме перелік вказаних компетентностей стимулюють розвиток дитини як особистості.

Освіта України й інших європейських держав сягає витоків історії античного світу, оскільки антична цивілізація є основою європейського культурного простору. Проаналізувавши основи сучасної шкільної освіти України, ми зрозуміли, що вони перегукуються з ідеями римської цивілізації. У сучасній історіографії не втрачає своєї актуальності вивчення педагогічної історії, особливо історії освіти. Тому сучасна освітня галузь потребує вивчення римського освітнього досвіду та залучення його здобутків в українську освіту.

Донедавна проблема історії освіти була лише частиною переважно педагогічних досліджень, проте згодом набули наукової ваги і дослідження, які пов'язують педагогічні та історичні пошуки у єдине ціле. А отже основи функціонування давньоримської освіти викликають науковий інтерес.

Освіта у Раннього Риму розвивалася повільно, проте з часів Республіки стала більш динамічною, розвивалася під впливом трансформації суспільства Риму, впливом культур інших цивілізацій. Тому необхідно прослідкувати етапи її становлення, вивчити основні педагогічні ідеї, дослідити впливи інших культур на її розвиток та охарактеризувати її роль та вплив на еволюцію суспільства.

Отже вивчення історії освіти Стародавнього Риму з усіма її педагогічними надбаннями дає нам можливість зафіксувати етапи формування освіти та впливи на розвиток римського суспільства, що актуалізує тему нашого дослідження.

Об'єкт дослідження – педагогічна та освітня системи стародавнього світу.

Предметом є педагогічні ідеї та освіта Стародавнього Риму.

Метою магістерської роботи є створення уявлення про освітній простір Стародавнього Риму як приклад для формування ключових компетентностей здобувачів загальної середньої освіти.

Для реалізації мети поставлені наступні **завдання**:

- проаналізувати історичні та педагогічні джерела, наукову та методичну літературу;
- виявити характер та спрямованість педагогічних ідей стародавніх римлян;
- прослідкувати становлення освітньої системи Стародавнього Риму в період з VII ст. до н. е. - V ст. н. е.;
- проаналізувати роль освіти в суспільному житті римської цивілізації;
- визначити та охарактеризувати методи, методичні прийоми і засоби навчання в процесі вивчення учнями розділу 4 шкільної програми з історії для 6 класу «Давній Рим та його сусіди».

Хронологічні межі взятої до прикладу теми дослідження «Педагогічні ідеї та освіта в Стародавньому Римі» визначено від VII ст. до н. е. до середини V ст. н. е., що в цілому охоплює Царський період (від VII ст. до н. е. до V ст. до н. е.); період Республіки (від V до н. е. до 27 р. до н.е.) та Імперії (від 27 р. до н. е. до 476 р. н. е). Нижня межа відповідає прийнятій в антикознавстві даті заснування Риму 753 р. до н. е., початком царського періоду. Верхньою межею (476 р. н. е) є падіння Західної Римської Імперії.

Територіальні межі охоплюють територію Царського Риму, Римської Республіки та Імперії від їхнього заснування і до падіння Західної Римської Імперії у зазначених хронологічних рамках.

Теоретико-методологічні засади зумовлені специфікою поставлених завдань. Для комплексного дослідження теми ми використали загальнонаукові та спеціальні історичні методи, а також методи педагогічних досліджень. При написанні кваліфікаційної роботи були використанні такі загально-наукові методи: опис, індукція, дедукція, аналіз, синтез та спеціальні історичні методи, такі як порівняльно-історичний, історико-типологічний, історико-системний, проблемно-хронологічний методи та метод моделювання. Метод критичного аналізу джерел та історіографії дозволив перевірити достовірність свідчень джерел та сформуванню об'єктивну картину досліджуваних подій. Завдяки застосуванню згаданих методів вдалося простежити динаміку змін у політичній, соціально-економічній та культурних сферах життя Стародавнього Риму та з'ясувати вплив освіти на розвиток держави та формування європейської цивілізації, її освітньої системи та педагогічних пошуків.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у комплексному підході до вивчення теми «Педагогічні ідеї та освіта в Стародавньому Римі», виокремленні та аналізі джерел з історії педагогіки та освіти, рекомендаціях щодо методичного забезпечення теми у процесі її викладання в ЗЗСО та ЗВО.

Практичне значення кваліфікаційного дослідження полягає у перспективі використання його матеріалів у процесі викладання історії в закладах загальної середньої та вищої освіти, для підготовки досліджень у галузі всесвітньої історії та історії педагогіки.

Матеріали та результати дослідження можуть бути безпосередньо використані вчителями історії в загальноосвітніх навчальних закладах для проведення уроків, розробки програм факультативів та створення нових методичних розробок. Що стосується закладів вищої освіти, то матеріали дослідження можуть слугувати методичною базою для вибіркового курсу (у розділі 4 ми розробили силабус вибіркового компонента «Педагогічні ідеї та

освіта в Стародавньому Римі»), можуть бути корисні як викладачам, так і здобувачам освіти у процесі вивчення навчальних курсів «Методика навчання історії», «Історія Стародавньої Греції та Риму», «Історія педагогіки», «Загальна педагогіка».

Апробація результатів магістерського дослідження здійснювалася у процесі участі у III Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів та аспірантів «Україна у світовому просторі: минуле та сучасне» (м. Луцьк, 22 травня 2024 р.) (доповідь «Виховні ідеали Марка Фабія Квінтіліана»).

Структура кваліфікаційної роботи. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, списку використаної літератури та додатків. Загальний обсяг роботи – 88 сторінки, з яких основного тексту – 58 сторінок. Список використаних джерел – 75 позицій, вміщено 7 додатки.

РОЗДІЛ І. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1.1 Джерельна база

Джерела складають основу кваліфікаційного дослідження, їх поділено на наступні групи: 1) писемні джерела; 2) матеріальні джерела, 3) педагогічні джерела

Писемні джерела ми поділили на: правові, історичні, філософські та біографічні праці античних авторів. Історичні відомості щодо сімейного виховання у римській родині містяться фрагментарно у багатьох джерелах. Одне із ранніх джерел епохи раннього Риму, яке демонструє владу батька над дітьми, є *duodecim tabularum* (Закони XII таблиць). Закони з'явилися у 451–449 рр. до н.е. і були створене спеціальною комісією, яка регулювала практично усі галузі життя. Особливо варто виділити таблицю IV про сімейне право, що свідчить про повну владу батька над дітьми і усіма членами родини [63].

Інше значуще джерело, де ми зустрічаємо першу згадку про існування школи, праця Тита Лівія «*Ab urbe condita*» («Історія від заснування Міста») написана 14 р. н.е. У праці подається загальна історія Риму, зокрема у книзі III ми зустрічаємо згадку про школу (датована 449 р. до н. е.) [75].

Праця Марка Тулія Цицерона «*De Amicitia*» («Про дружбу») описує закони та принципи дружби, які впливають на розвиток особистості людини протягом усього життя [66]. Ще однією працею античного автора був трактат «*De Oratore*» («Про оратора»). Автор подає образ ідеального оратора, який є моральним провідником, як на його думку, в держави [67].

Луцій Анней Сенека у праці «*Epistulae morales ad Lucilium*» («Моральні листи до Луцилія») описує моральні норми, основи дружбу і товаришування, як частину морального ідеалу, закликає жити у гармонії з природою та йти шляхом постійного духовного вдосконалення. У своїх листах він вказує, що головним засобом навчання та розвитку особистості є філософія та добрі вчинки [47].

Важливою групою джерел, які ми використали у кваліфікаційному дослідженні є педагогічні. До них ми відносимо дидактичні твори та художні твори, що містять різного роду настанови молодим людям.

Одним з основних навчальних джерел була епічні поеми Гомера «Одіссея» та «Іліада» [38], які використовувалася у риторичних школах для навчання учнів, а «Одіссея» була перекладена на латинську мову Луцієм Лівієм Андроніком. Навчальний матеріал, зокрема поеми Гомера, які вивчалися у римських школах, дає нам можливість краще зрозуміти освітній процес того часу, його спрямованість.

Особливе значення для нашого дослідження має діяльність римського філософа та педагога Марка Фабія Квінтіліана, твори якого мали визначальний вплив на становлення освіти в Римській Імперії. Зокрема у праці «*Institutio oratoria*» («Повчання оратору») він детально описує, як виховувати оратора в римській державі і якими мають бути його особисті та державницькі якості, адже система освіти, випрацювана Квінтіліаном стосувалася в більшості саме верхівки суспільства [65]. Автор розробив цілісну систему виховання майбутніх громадян, низку рекомендацій та вимог до оточення дитини, навчального процесу та методики навчання. Праця Марка Фабія Квінтіліана «*Institutionis oratoriae libri duodecim*» («Дванадцять книг риторичного наставлення») [64], у них він докладно описує п'ять основних розділів риторики: знаходження, розташування, словесне вираження, запам'ятовування та проголошення. При цьому він не намагається викладати лише правила, яких повинен дотримуватись оратор, але і підкріплює їх прикладами.

Одним із важливих документів, який вплинув на розвиток освіти став *Constitutio Antoniniana* (Едикт Каракалли) - указ римського імператора Каракалли 212 р. н. е., за яким всім жителям імперії надавалося римське громадянство [59], що відкривало, хоча і номінальний, але доступ до освіти усім бажаючим і спроможним.

Джерела наступної групи – матеріальні (пам'ятки архітектури, знаряддя праці, предмети і речі домашнього вжитку тощо). Скульптури, рельєфи, фрески

дозволяють охарактеризувати розвиток освіти в епоху Республіки та Імперії, зовнішній вигляд учасників освітнього процесу, а іноді навіть зрозуміти, як відбувалася їхня освітня та професійна діяльність. Наприклад, фреска в Помпеях зображує жінку, яка читає текст з книги, що може свідчити про освіченість частини жіноцтва (Див. Додаток А).

Одним із важливих матеріальних джерел, які описують розвиток та навчання граматики була праця М. Теренція Варрона «*De Lingua Latina*» («Про латинську мову»), яка описує граматику та її особливості, розділяє граматику на декілька частин. Що повністю відповідало навчанню у школі граматики та риторики [75].

Отже джерельна база є досить наповненою: у магістерській роботі проаналізовано такі типи джерел: 1) писемні джерела; 2) матеріальні або речові джерела. 3) педагогічні та методичні праці. Особливе місце належить писемним джерелам, завдяки яким ми маємо можливість читати тексти, аналізувати їх структуру написання, формувати уявлення про суспільні процеси, що дозволяє нам краще зрозуміти освітню систему Риму. Матеріальні джерела підтверджують та доповнюють аналіз та свідчення писемних праць.

Ми використали комплексний підхід до відбору та аналізу джерел, що дало можливість зрозуміти та прослідкувати становлення освіти в Стародавньому Римі у всі періоди його існування.

1.2 Історіографія проблеми

З середини XIX ст. спостерігається стійке зростання зацікавленості дослідників історією античної цивілізації, а на початку XX століття відбувається радикальний поворот до вивчення соціальних аспектів минулого, зокрема, до питань освіти та виховання. Це було викликано потребою модернізації виробництва та соціальної системи, зокрема і освіти у країнах Європи.

Доречним буде поділити історіографію проблеми на такі групи: зарубіжні праці та сучасні українські дослідження.

Першими важливими дослідженнями можна вважати праці вчених, які характеризували римську сім'ю, виховання та навчання у римському суспільстві. Такою роботою можна вважати працю Патріка Джозефа МакКорміка «History of education; a survey of the development of educational theory and practice in ancient, medieval, and modern times.» (Історія освіти; огляд розвитку теорії та практики освіти в давнину, середньовіччя та новий час) [69]. У праці автор описує систему освіти різних цивілізацій, зокрема і римську, її питання становлення та розвитку.

У період 50–60-х рр. минулого століття вивчення питання освіти повільно розвивалося через політичні та соціальні події. Одним із групи дослідників, які продовжували дослідження проблеми, був вчений Кларк Дональд Лемент. Його праця «Rhetoric in Greco-Roman education» (Риторика у греко-римському вихованні) [61] розглядає риторику як навчальний предмет в римській освіті. Автор визначив місце риторики у системі навчальних предметів, описав її мету та завдання, а також простежив взаємозв'язок з іншими предметами. У праці аналізуються педагогічні погляди філософів щодо виховання та навчання риторичному мистецтву. Особливе місце у своїй праці Кларк відводить відомим діячам того періоду, які мали значний вплив на розвиток освіти у Стародавньому Римі. До основних фундаторів освітньої галузі Кларк відносить Сенеку та Цицерона.

Важливим внеском у дослідження питань освіти була робота Вільяма Сміта «Ancient Education» (Антична освіта) [70], у якій він досліджує римську освіту. Він описує етапи становлення освіти, вплив на неї інших культур та її розвиток у часи Римської Республіки та Імперії. Автор характеризує вплив грецької культури на становлення освіти, але зазначає, що римська освіта створила не копію грецької, а власну освітню систему.

Розвиток педагогічної думки у другій половині ХХ ст. призвів до посиленого інтересу науковців до освітніх систем античної цивілізації, зокрема, Стародавнього Риму. Вони описують навчальний процес та видатних педагогів, які напряду чи опосередковано вплинули на розвиток освіти.

Доречно зауважити що у роботах істориків, зокрема А. Мароу «A history of education in antiquity» («Історія освіти в античності») [62], автор описує загалом всю систему античної освіти, при цьому звертає увагу на особливості різноманітних навчальних систем. Окреме місце у праці автор приділив саме римській освіті, зокрема він визначає особливості освіти у Римі. Він прослідковує процес становлення римської освіти та вплив на її розвиток грецької освітньої системи. Особливого значення у своїй праці він надає проблемі мови навчання у школах, виокремлює роль грецької та латинської мов.

У 70-х рр. інтерес до історії педагогіки зростає та постає актуальне питання вивчення повсякденного життя та освітнього процесу в античній цивілізації. Так, праця Ф. Ковелла «Life in Ancient Rome» (Життя в античному Римі) [60] містить детальний опис повсякденного життя римлян, що включає і освіту. У праці прослідковуються етапи освіти римлянина, автор детально описує домашнє навчання та його особливості в сім'ї, акцентує увагу на владі батьків над дитиною, а також порівнює навчання хлопчиків та дівчат. Щодо навчання жінок він вказує про мету навчання – підготовку до шлюбу, наводить приклад дочки Цицерона Корнелії, однієї із освічених жінок свого часу. Також звертає увагу на формуванні традицій римського суспільства, що знайшли свій відбиток у навчанні дітей.

Ще однією з видатних праць присвячену освіті римської цивілізації була робота Стенлі Ф. Боннера «Education in Ancient Rome: From the Elder Cato to the Younger Pliny» (Освіта в Стародавньому Римі: від Старшого Катона до Молодшого Плінія) [72], в якій процес освіти представлений кількома етапами, детально охарактеризовані автором, починаючи від сімейного виховання закінчуючи навчанням у школі вищого типу.

У період 1980-1990 рр. вивчення проблеми набуло розквіту та почало цікавити дослідників у всіх його аспектах. Один з таких аспектів було дослідження римської сім'ї, яка безпосередньо впливала на освіченість дітей. У роботі «The Family in Ancient Rome: New Perspectives» Беріл Робсон

(редакторка) [72] описано сім'ю як основу римського суспільства, яка є первинною ланкою у освіті та вихованні дітей. У дослідженні особлива увага приділено таким темам: римська сім'я, діти у римській сім'ї, виховання дітей, навчання дітей. Значну увагу автори приділили проблемі освіти дівчат у Стародавньому Римі.

Римська освіта привернула увагу багатьох дослідників. Вчений Д. Стембо у своїй праці «The Ancient Roman City» (Стародавнє римське місто) [71] приділяє увагу питанню освіти за часів Імперії та характеризує приватну освіту. Описує школи «*ludos*», де навчають базовим знанням та особливості домашньої освіти хлопчиків, їхнє входження у громадську діяльність завдяки батькові. Також автор звертає увагу на фундаторів тогочасної освіти Цицерона та Квінтіліана.

Починаючи з 2000-х рр. дослідження питання викликає сталий інтерес багатьох вчених, що пов'язано із розвитком освіти у країнах Європи. Зокрема головною проблемою дослідження постало питання ролі вчителя у освітньому процесі римської цивілізації. Зокрема, авторка Л. Моуріс у своїй книзі «The Teacher in Ancient Rome» (Вчитель в античному Римі) [68] аналізує роль римського вчителя у всіх ланках освітньої системи Стародавнього Риму. Вона охарактеризувала ролі, як «*magistri*», «*grammatici*», «*litteratores*», що визначають його рівень знань та займане місце в освітньому закладі. Особлива увага звернена на соціальний статус вчителя, починаючи від вчителів-рабів закінчуючи вчителями риторики. Авторка вказує на ідеал вчителя, який описано у праці Квінтіліана. Вона зазначає, що метою вчителя є прагнення стати ідеальним вчителем, якого не бояться діти.

Сучасна історична наука прагне до детального вивчення окремих аспектів минулого. Однак, для розуміння складних історичних процесів необхідний більш широкий контекст. Саме такий контекст пропонує Петер Дінцельбахер в праці «Історія європейської ментальності» [17]. Ця робота демонструє, як спадщина античності пронизує всю європейську історію, від Середньовіччя до

Нового часу. Зокрема, звертається увага і на освітній фактор формування менталітету римлян.

У сучасному історіографії тема освіти в античному світі є не достатньо досліджена, проте вона розглядається дотично до обраних тем. Одна з таких праць належить Олегу Петречку «Суспільно-політичний розвиток Римської Імперії в I – на поч. III ст. н. е.: від «відновленої» Республіки до сенатської монархії» [40], у якій автор подає загальний розвиток Римської Імперії, характеризує стани суспільства, культуру римлян, зокрема виокремлює сім'ю, як фундамент римської держави, а також описує роль держави у сімейних стосунках.

Також варто зазначити, що статті останніх років, які представлені у спеціалізованих збірниках і журналах, наприклад збірник наукових праць «Педагогічні науки», почали розглядати окремі питання історії освіти, проте вони є недостатньо дослідженими сучасними науковцями, зокрема в Україні, тому варто досліджувати цю тематику у подальшому.

Для розгляду методичних питань викладання теми дослідження в ЗЗСО та ЗВО у 4 розділі «Методичні рекомендації до вивчення теми: «Педагогічні ідеї та освіта в Стародавньому Римі» в ЗЗСО та ЗВО» ми звернулись до головних законів України: «Про загальну середню освіту» [16], який визначає правові та організаційні рамки, в яких функціонує і розвивається система загальної середньої освіти. Закон України «Про вищу освіту» [15] має на меті забезпечити правові основи для розвитку вищої освіти в Україні, створюючи умови для підготовки висококваліфікованих фахівців, необхідних для розвитку суспільства.

В процесі аналізу навчальної програми для 5–9 класів з історії, рекомендованої Міністерством освіти і науки України (наказ Міністерства освіти і науки України № 698 від 03 серпня 2022 року) [36], з'ясовано низку компетентностей, якими повинні оволодіти учні, шляхи реалізації та структуру курсу, до якого входять питання теми кваліфікаційної роботи. Данні програми

запроваджуються поетапно з 2022 р. та містять теми, які відповідають тематиці магістерського дослідження або її фрагменти.

Аналізуючи методичні посібники ми обрали за основу роботу О. Пометун «Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі: методичний посібник [42]. О. І. Пометун, Н. М. Гупан, В. С. Власов., яка дозволила сформулювати уявлення про компетентнісний підхід до навчання історії, виявити особливості методики формування ключових компетентностей здобувачів освіти ЗЗСО та ЗВО.

Вивчаючи навчальні підручники з історії ми обрали підручник Хлібовської Г. М., Крижановської М. Є., Наумчук О. В. «Історія України. Всесвітня історія : підручник для 6 класу закладів загальної середньої освіти» [54]. Завдяки підручнику ми краще зрозуміли етапи вивчення заданої теми учнями 6 класу.

Отже, недостатнє вивчення питань педагогіки, освіти та дитинства у Стародавньому Римі демонструють актуальність пропонованого дослідження. Аналіз наукових праць з означеної проблеми доводить, що розуміння ролі педагогічних ідей та освіти у суспільних процесах є уривчастим та потребує детального дослідження в окремому дослідженні.

Методичні посібники, навчальна програма та закони України «Про загальну середню освіту» та «Про вищу освіту» рекомендують методи, технології вивчення теми у ЗЗСО то ЗВО.

Дослідження спирається на принципи об'єктивності та історизму, які слугують методологічною основою для вивчення педагогічних ідей та освіти в Стародавньому Римі, дозволяючи аналізувати це питання об'єктивно та з урахуванням історичного контексту.

Для розв'язання завдань дослідження були використанні різноманітні методи, які були підібрані з огляду на поставленні завдання. При написанні магістерської роботи були використанні такі загально-наукові методи: опис, індукція, дедукція, аналіз, синтез та спеціальні історичні методи, такі як порівняльно-історичний, історико-типологічний, історико-системний,

проблемно-хронологічний методи та метод моделювання. Використання цих методів дало змогу прослідкувати зміни в політичній, соціально-економічній, культурній та освітній сферах життя Стародавнього Риму та з'ясувати особливості становлення освіти у римській цивілізації.

Комплексний аналіз джерел допоміг виявити різноманітність поглядів на процес становлення освіти в античному суспільстві.

Отже, застосування згаданих методів дослідження дозволило досягти комплексного вивчення педагогічних ідей та освіти в Стародавньому Римі. В результаті проведених досліджень було сформовано чітке уявлення про роль освіти у римському суспільстві на різних етапах його існування.

РОЗДІЛ 2 ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ ДОБИ «ЦАРСЬКОГО» РИМУ ТА РЕСПУБЛІКИ

1.1. Суспільний розвиток Стародавнього Риму у VIII – I ст. до н. е.

Історія Стародавнього Риму супроводжувалася багатьма подіями, що і сприяли його розвитку, як великої держави. Розвиток Стародавнього Риму у VII – I ст. до н. е. представлений періодизацією: 1) Рим у царську епоху (753-510 р. до н. е.); 2) Рання Римська Республіка (510-265р. до н. е.); 3) Пізня Римська Республіка (264-27р. до н. е.).

У VII до н. е. за легендою виник Стародавній Рим як місто. На чолі держави стояв цар, який мав обмежену владу, водночас мав прислуховуватися до сенату і коміцій. Якщо цар був відсутній його влада передавалася одному з членів сенату на один день за жеребкуванням. Сім'я була окремою частиною суспільної організації, за сім'ю перед державою ніс відповідальність голова родини (*pater*), тобто чоловік [27, с. 12].

Першою ланкою суспільства була сім'я, яка крім чоловіка та дружини, включала дітей, родичів, усиновлених дітей та інших пов'язаних з нею людей. Родини об'єднувалися і утворювали так званий екзогамний рід, тобто певну корпорацію, яка була пов'язана між собою спільним предком, богами, спільним родовим кладовищем, моральними цінностями та чеснотами тощо. Головою роду завжди був чоловік, який мав найбільшу владу, щодо термінових питань, які стосувалися роду то для їх вирішення проводилися збори роду (куріатні коміції), на яких мали право бути присутні тільки чоловіки [27, с.12]. Голови кожної родової общини приймали участь в управлінні державою, утворюючи сенат, який з часом набував все більшого значення, як основи урядової влади. Іншу частину населення складали раби, громадяни, клієнти. Суспільний розвиток був спрямований на військову діяльність, інші сфери життя суспільства узалежнювалися від завоювань та експлуатації зайнятих територій.

Освітня сфера та виховання і навчання відбувалося в родині, що свідчить про відсутність школи як закладу освіти. Дітей виховували у відповідності із

інтересами батьків. Діти отримували елементарні знання і уміння (читання, письмо, рахунок та знання законів держави). Хлопчиків навчали початкам військової справи. Така система виховання та навчання мала прикладний характер і відповідала потребам родового суспільства.

Кінець царської доби прийшов з приходом до влади сьомого царя Тарквінія Гордого, який в свою чергу намагався перетворити монархію на тиранію, за що був вигнаний римлянами у заслання 509 р. до н.е. [53, с. 222]. З цього моменту і починається період Республіки.

У період Ранньої Республіки (509 – 265 р. до н. е.) влада не могла зосереджуватися у руках однієї людини, адже римляни боялися прояву нової тиранії з боку окремої особи, тому обирали двох посадовців на рік, рішення яких щодо державних питань мали узгоджуватися. Згодом таких правителів стали називатися консулам (ті, що консультуються один з одним, щодо певного питання). Консулами могли бути тільки патріції, плебеї (вільне населення, що стояло поза родовою общиною римлян) до державних справ не допускалися. У плебеїв все ще були обмежені права: вони не могли брати участь в розподіленні завойованих земель, що було шляхом до багатства [41, с. 339]. Згодом, у III ст. до н.е., становище плебеїв у суспільстві змінилося, вони могли обирати своїх посадовців, які були їхніми представниками перед державними органами – народні трибуни. Вони повинні були захищати права простого народу перед патриціями. Їхня влада поширювалася до того, що вони могли заперечити прийняття закону. Такий розвиток подій привів до створення писемних Законів XII таблиць (450-449 рр. до н. е.) [62], які стали основою римського права. Завдяки такому прогресу державної влади з часом плебеї отримали можливість ставати консулами та брати участь в управлінні державою. Такий підхід кардинально змінив місце Риму в світі з маленького міста воно перетворилося на могутню державу. Розвиток держави у цей період будувався навколо військової справи та сільськогосподарської діяльності, але воєнні умови того часу зумовили зміни, адже селяни змушені були приймати участь у війнах та одночасно працювати [41, с. 341].

Римська Республіка впродовж III-I ст. до н. е. отримала нові території шляхом завойовницьких війн: Пунічних і Македонських. Після усунення Карфагену (у 146р. до н. е.) Рим продовжив свою завойовницьку політику у Середземномор'ї. Починаючи з 241р. до н. е. і закінчуючи 61р. до н. е. Римом було завойовано Галію, Іберію та частину Африки, Іллірію, Македонію, Грецію та значну частину Малої Азії. Пізніше до цього списку у 64 р. до н. е. додалися Сирія і Палестина. У подальшому ці події сформували територіальний та господарський фундамент Римської Імперії [41, с. 341].

Республіканський Рим розвивався у значній мірі шляхом війн, перемога у війнах долучала до нього нові території, а з ними і багатства та ресурси. Війна мала також і негативний вплив в особливості на сільськогосподарську діяльність, тому землероби, які банкрутували через конкуренцію, вимушені були переселятися до Риму у пошуках роботи. Це призвело до появи нового класу «пролетарів», громадян, які мали тільки дітей і більше нічого. Збагачення Риму за рахунок війни мало не тільки позитивний характер, адже багатіли тільки багаті в той час коли бідні залишалися бідними. Така ситуація негативно вплинула на Рим адже кількість рабів збільшувалася та невдоволення зростало, що, врешті решт, призвело до нових воєн, але вже в середині країни. Розпочалися війни рабів проти вільних та війни бідних проти багатих, крім війн у країні все ще виникають різні повстання рабів та збільшується кількість пролетарів у Римі, яке призводило до нестабільного розвитку держави [41, с. 342-343].

Така ситуація в країні потребувала реформ господарського та соціального характеру. Тільки у 134 р. д. н. е. були здійснені реформи для стабілізації ситуації, їхніми ініціаторами були Тиберій і Гай Гракхи. Тиберій був обраний на посаду народного трибуна і одразу після цього почав наполягати на проведенні земельної реформи. Основними ідеями цієї реформи було розділення великих плантацій на ділянки та роздача її бідним, також після поділу заборонити цю землю продавати та купувати. Впровадити реформу

Тиберію не вдалося через опір великих землевласників та політичні суперечності [13, с. 55].

Продовжив справу Тиберія у 123 р. д. н. е. Гай Гракх, який теж був обраний народним трибуном, Гай зразу реалізував закон про земельну реформу. На цьому його амбіції не завершилися, він запропонував, відновивши зруйновані міста, заселити їх римськими переселенцями. Із реформами було покінчено на найближчі десять років, великі землевласники продовжували свою діяльність, а суспільство знову почало конфліктувати [12, с. 455].

Перше століття стало останнім в історії Республіки. Союзницька війна завершилася визнанням римською державою повноправними усіх італіків. Політична система, яка базувалася на республіканських традиціях, починала хитатися: усе більші компетенції надавалися окремим особам, народні збори втрачали свою владу і силу як законодавчий орган. Влада набувала дедалі виразних монархічних характеристик. Названі ознаки свідчили про кризу республіки. До згаданих ознак додавалися інші фактори, що виявлялися у змінах у системі землеволодіння, формуванні великих земельних господарств (латифундії, вілли), що призводило до концентрації їх у руках небагатьох. Це, у свою чергу, вело до змін соціальної будови республіки.

Від 60-х рр. I ст. до н.е. починається період громадянських війн, який завершується падінням Республіки і встановленням одноосібної влади.

Отже, Рим починав своє існування з невеликого міста, яке розвивалося в швидкому темпі, утворивши державу. Проаналізувавши суспільний розвиток Стародавнього Риму у VII-I століттях до н.е. ми зрозуміли, що це є динамічна еволюція від ранньої монархії до республіки, що згодом перетвориться на могутню імперію.

Період царської епохи характеризувався родовим устроєм, військовою орієнтацією та поступовим зміцненням ролі сенату. Перехід до республіканської форми правління ознаменувався розширенням прав плебеїв, створенням писаних законів та початком територіальної експансії.

Пізній республіканський період був часом жорстоких соціальних протиріч, спричинених нерівномірним розподілом земель, зростанням рабства та політичною боротьбою. Реформи братів Гракхів, спрямовані на вирішення цих проблем, хоча й не досягли повної мети, стали важливим етапом у розвитку римського суспільства.

Загалом, суспільний розвиток Стародавнього Риму у VII-I століттях до н.е. можна охарактеризувати як процес переходу від родової общини до складної державної системи, що супроводжувався постійною боротьбою за владу, розширенням територій.

2.2 Виховні ідеали Стародавнього Риму у працях філософів

Система виховання завжди починається зі створення певного ідеалу людини, відповідно у кожного народу та епохи був свій ідеал людини. Поняття «ідеал» має коріння в античній філософії, що визначала його, як зразок, до якого має прагнути людина. У педагогіці ідеал виступає, як бажаний образ особистості, яка формується під впливом виховних чинників. Отже можна дійти висновку, що виховні ідеали є результатом тривалого історичного розвитку суспільства. Вони відображають сукупність цінностей, норм і очікувань, які передаються від покоління до покоління. У кожному епоху вони доповнюються та модернізуються, спираючись на розвиток суспільства, в якому знаходиться людина та її цінності [21, с. 60].

Філософська система Стародавнього Риму характеризується багатогранністю поглядів щодо виховання майбутнього покоління. Спочатку у період царів це була людина, що підпорядкується державі та родині, виховний ідеал змінюється при цьому залишаючи думку суспільства головною. Філософами, які формували педагогічні ідеї Стародавнього Риму, Марк Тулій Цицерон, Луцій Анней Сенека, Марк Фабій Квінтіліан. Можна сказати, що саме їхні ідеї та думки будували освіту тогочасного Риму [21, с. 61-62].

Варто вважати, що початком створення виховних ідеалів римлян стали ідеї Марка Тулія Цицерона (106-43 рр. до н. е.), його погляди створювали

зовсім новий невідомий на той час виховний ідеал. Саме він увів таке поняття як «людяність», що означало дружелюбність, людинолюбство тощо. Це слово повинне характеризувати людину як особистість та описувати її духовний та соціальний світ, при цьому показуючи її взаємодію з навколишнім оточенням. Ці погляди філософа на цінності людей стають основою його філософії та створюють цілу гуманістичну систему. Думки Цицерона спиралася на гуманістичні погляди щодо виховання та впровадження їх у освітній процес. Це стосувалося загалом всіх римлян-громадян [57, с. 150].

Філософ був автором багатьох трактатів, які стосувалися політичних питань і філософських роздумі. Свої думки автор формував у вигляді діалогу, одними з найвідоміших були: «Про оратора», «Про державу», «Про обов'язки» та «Про дружбу» [1, с. 135]. Зокрема у трактаті «Про дружбу» мислитель порушує питання моральності та дружби. Сам же трактат надає бачення автора про витоки дружби, її закони та прояви [65]. Також окремої уваги потребує його праця «Про оратора», у якій він описав ідеал оратора, спираючись на філософські принципи та навчання майбутнього оратора [66].

Погляди на виховання та навчання Цицерон демонструє у згаданих філософських працях та риторичних творах. На його думку кожна людина від природи є розумною та наділеною певними здібностями, для того, щоб ці здібності проявилися, необхідне виховання, яке покаже та розвине їх. Процес виховання є постійним, тому починати його необхідно ще з перших років життя, говорить автор. Сам процес виховання має проходити у гуманістичній формі, для такого підходу він вважав належним використовувати гру, але тільки в тому випадку, коли вона гармонійно поєднує в собі хорошу поведінку дитини та розвиває її пам'ять. При цьому він вказує, що можна застосовувати покарання, але тільки у тих випадках, коли інші засоби є не дієвими. Загалом до покарань необхідно підходити делікатно та ні в якому разі не використовувати їх у пориві гніву [57, с. 153].

Отже, виховним ідеалом Цицерона була людина, яка, маючи природні задатки, удосконалює їх та під впливом відповідного виховання, може стати

освіченою та гуманною. Природовідповідність – головний критерій виховного ідеалу Цицерона, тобто при вихованні дитини обов'язково повинні враховуватися її природні здібності. Пропонована система виховання вказує на те, що автор вважає виховним ідеалом людину, яка досягла людської зрілості та стала громадським діячем, який правильно використовує слово. Філософ вважав, що досягти ідеалу може кожна людина для цього необхідно лише розвивати природні задатки та безперервно навчатися, отримуючи освіту. Його напрацювання згодом стали основою подальшого розвитку освіти у всій Європі.

Наступним мислителем, який погляди щодо виховного ідеалу були важливими у виховній системі Риму, був Луцій Анней Сенека (4 до н. е. — 19 квітня 65). На його думку, щоб досягнути виховного ідеалу необхідно розвивати моральні якості людини. Загалом філософські погляди Сенеки стосувалися таких понять як мораль, людяність, щастя та ін. Він вважав, що люди, які живуть тільки для себе не можуть доторкнутися до таких понять як мораль, адже вони не живуть, а просто існують. А ті люди, які живуть на благо інших, проявляють дружність до оточуючих та приймають їх, можуть досягти висот моралі. Зокрема такі погляди на формування особистості він виклав у своїй праці «Моральні листи до Луція» [46].

Звертаючи увагу мислителя на поняття моралі, варто вказати, що він пригадував та описував дружбу та товаришування, як частину моралі. У його працях він рекомендує молоді не приєднуватися до натовпу, а знайти коло однодумців, які сприятимуть особистісному розвитку [9]. Товаришування не має обмежуватися лише спілкуванням, для нього необхідними є й добрі вчинки, адже все будується на взаєморозумінні. Мислитель вважає головною думкою у взаєминах людей те, що оточуючі ставляться до тебе так, як ти ставишся до них. Варто зазначити, що Сенека головним засобом навчання вважав філософію, яка дозволяє навчити молодь гуманній поведінці, терпимості до інших та сформувати почуття добра і зла. Він казав, що вивчаючи філософію

людина може досягнути свій світлий розум, тільки тоді вона досягне найважливішої, на його думку, якості людини доброчесності [35, с. 97].

Щодо наставництва, то Сенека вважав обов'язковим чинником виховного процесу моральність наставника та побудову милосердних стосунків між учасниками процесу. Філософ, описуючи наставництво, вказує на те, що наставник повинен не тільки з теплотою ставитися до вихованців, але й до усіх оточуючих, виявляючи це словами та вчинками. Взаємодія між наставником та учнями повинна була відбуватися не тільки на словах, але й мати реальне відображення, тобто навчаючи молодь наставник повинен наводити реальні приклади, доповнюючи їх наочними матеріалами. Він повинен спонукати юнаків до виконання добрих вчинків, бажання допомогти людям, сформувати у них звичку віддячувати за доброту [46]. Сенека вважав, що потрібно навчати молодь так аби вона хотіла навчатися сама та досягти ідеалу доброчесної людини. Мислитель радив юнакам бути обачними та обережними зі своїми почуттями, особливо він звертав увагу на такі почуття як ненависть, заздрість та зневага, адже вони можуть зруйнувати світогляд молоді та стати перешкодою на шляху до доброчесності.

Проаналізувавши думки філософа можна дійти висновку, що виховний ідеал він вбачав у людині, яка намагається досягнути божественного ідеалу, тобто вершини моральної вихованості та доброчесності. Задля того аби мати можливість стати виховним ідеалом Сенеки кожна людина повинна мати такі особисті якості як милосердя, доброта, порядність і т. д. Навіть людина зі всіма цими якостями не завжди може стати справжнім ідеалом виховання, адже аби ним стати необхідно їх удосконалювати протягом життя. Предметом удосконалення кожної людини мислитель вбачав тільки у такій науці як філософія, тільки вона може допомогти молоді досягнути бажаної мети та високого рівня освіченості. У філософії автора ми частково бачимо бажання тогочасного суспільства, яке хотіло суспільного діяча, який прийде на допомогу кожному та буде доброчесним [55, с. 310].

Видатним педагогом Стародавнього Риму вважають Марка Фабія Квінтіліана (Marcus Fabius Quintilianus, бл. 35 - бл. 96 н. е). Він говорив, що кожна дитина наділена певними здібностями та здатна до освіти, але, за відсутності відповідного наставника та виховання, вона втрачає свій потенціал із кожним роком свого життя. Тому велику частину своїх праць він присвячував саме організації та процесу виховання і навчання молоді. Квінтіліан розробив низку рекомендацій, вправ, методів та прийомів для навчання дітей ораторської майстерності [35, с. 95].

Мислитель розділив навчання підростаючого покоління на три етапи, які повинні були відбуватися у правильній послідовності. Першим етапом навчання було наслідування, тобто від народження дитина наслідує дії оточуючих, особливо батьків та наставника, при навчанні першими діями учнів є спостереження за наставником та навчання з його дій. Другим етапом він вважав теоретичне настанови, тобто у цей етап входили процес слухання інших студентів, лекційні заняття з наставником, опрацювання зразків ораторського мистецтва. Останнім етапом філософ виділив вправи, які він детально описував для вчителів та студентів, до них належали вправи для ораторських виступів, цитування відомих ораторів та політичних діячів [24, с. 58].

Квінтіліан був переконаний, що для розвитку дитини необхідно враховувати її індивідуальні та вікові особливості, також любити, поважати та знати всі її недоліки та завдатки. На думку мислителя, природні завдатки дитини можна визначити ще з перших років її життя просто спостерігаючи за нею. До природних завдатків дитини він відносив хорошу пам'ять, яка дозволяє розуміти та добре запам'ятовувати прочитаний чи почутий матеріал; прагнення наслідувати дії інших та імітувати їх. На його думку, дитина не може розвиватися тільки за допомогою природних здібностей, адже тоді не було б потреби у системі виховання. Природа дає тільки певну частину завдатків для подальшого їх розвитку необхідний ґрунтовний та індивідуальний підхід та неперервний навчальний процес. Аби процес був правильним та поступовим для початку необхідно надати дитині хороше сімейне оточення [23, с. 241].

Квінтіліану не подобалося сімейне виховання тогочасного Риму, адже він вважав, що потакання у всіх бажаннях своїм дітям негативно впливає на їхній розвиток, тому дійшов висновку, що батьки ставляться занадто поблажливо до своїх дітей. Загалом мислитель критикував спосіб життя тогочасного римського суспільства та вважав його аморальним, задля збереження моральності у дітей він розробив список, у якому вказав вимоги до батьків, домашніх педагогів та годувальниць. Першими, хто мав дотримуватися цих вимог, були батьки, адже саме з них дитина бере приклад для наслідування. Не тільки батько відігравав головну роль у вихованні дитини, також і матір, до якої мислитель висунув низку вимог, вона мала бути інтелектуально розвинутою, турбуватися про виховання та навчання дітей при цьому не забуваючи про власний розвиток [23, 244].

Наступними, до кого були підготовлені вимоги, були годувальниці, вони повинні були досконало володіти мовою, правильно використовувати слово, адже саме це свідчило про високий рівень моральності. До вимог включали високий рівень манер, саме їх та поведінку дитина наслідувала в перші роки життя. Особливу увагу філософ приділив годувальниці, адже вона мала з дитиною не лише фізичний контакт, а й впливала на духовний світ малюка. Годувальниця повинна бути завжди готовою до несподіваних ситуацій та передбачати їх, в цьому проявляється її мудрість [41, с. 63].

Домашні педагоги, на думку Квінтіліана, повинні наставляти та навчати дитину у всіх сферах діяльності, бути прикладом для дитини та навчати її основним предметам (мова, математика, письмо) [45, с. 42].

Таким чином, ми можемо підсумувати, що поняття виховного ідеалу в Стародавньому Римі не було статичним, а мало постійний розвиток в контексті історичних та суспільних змін. Всі згадані нами філософи зробили значний внесок у розвиток освіти Стародавнього Риму, розробивши підґрунття для сучасної системи освіти. Їхні ідеї про важливість гуманістичного підходу до навчання та моральної складової цього процесу залишаються актуальними і у сучасній педагогіці.

2.3 Формування шкільної освіти в добу Республіки.

Із розвитком педагогічної думки у Стародавньому Римі відбувався також розвиток і усієї освітнього простору. Зародження шкільної освіти на офіційному рівні розпочалося у III–I ст. до н. е. Зокрема у період Римської республіки почалося формування шкільної системи освіти (Див. Додаток Б). Вона була представлена трьома типами шкіл: елементарні школи, граматичні та риторичні. Шкільна освіта запозичила частину організації освіти у греків. Кожен тип школи містив свої предмети, методику викладання та вимоги щодо відвідування.

Першу згадку про римську школу зустрічаємо у Тіта Лівія (59 р. до н. е – 17 р. до н. е.) (лат. Titus Livius) у праці «Історія Риму від заснування міста» (лат. *Ab Urbe Condita*) [74]. Зокрема, він згадує школу, яка існувала вже у 449 р. до н. е, описуючи її та вказуючи на розташування у центрі міста. У III книзі «Історії...» він пригадує як цю школу відвідувала донька Центуріона Вергінія, школу за його описами можна віднести до елементарної (початкової) школи. Лівій пише, що її могли відвідувати як дівчатка, так і хлопці та навчатися там елементарним знанням [74]. У своїх наступних книгах Лівій також згадує про школи та організацію навчального процесу в них. Він вказує на схожість тогочасної римської освіти із греками, а саме кількість учнів у класі та вимоги до людини, яка буде займати посаду вчителя. Такі школи називалися «*ludi*», що походить від слова «*ludos*» в перекладі з латинської мови означає «школа». Данні школи здебільшого відвідувало бідне населення, для них це була перша освіта, після якої вони починали працювати [45, с. 42].

До III століття до н.е. Рим утвердився як панівна сила на Апеннінському півострові, подолавши внутрішні суперечності. Початок завоювань Середземномор'я збігся з інтенсивним проникненням елементів грецької та елліністичної культур у традиційне римське середовище. У результаті сформувалася складна культурна мозаїка, де перепліталися етруські, грецькі та італійські традиції. Рим перетворився на центр потужної середземноморської

держави, що прагнула світового панування, водночас зазнававши значного впливу грецької цивілізації. Такі процеси значно вплинули на формування шкільної освіти, почали формуватися перші школи, у яких навчалися та викладали грецькою мовою. Поєднання грецької мови з латинською мовою призвело до появи загальноримської мови, яка стала мовою спілкування, літературної творчості та громадської діяльності [45, с. 43].

Римська шкільна освіта починалася з тривіальних шкіл та закінчувалася вивченням риторики у риторських школах. Тривіальні школи, як перші заклади початкової освіти для хлопчиків віком від 7 років, відігравали важливу роль у формуванні освіченого римського громадянина. Навчання в них тривало близько чотирьох років і включало основи грамоти, арифметики та знайомство з літературою. Навчальний рік починався після свята Мінерви, яке припадало на кінець березня також були святкові дні у які школа не працювала [58, с. 193]. Варто зазначити, що методи навчання були досить архаїчними і базувалися на заучуванні літер та складів, такий метод навчання протрималися до I ст. до н. е. Учні використовували воскові таблички та стилуси (від лат. *stillus* - «гострий стрижень») для письма (Див. Додаток Г). Зокрема Марк Тулій Цицерон пригадував, що у його школі навчалися грамоті за «Законами XII таблиць» [7], учні занотовували данні тексти, а пізніше і літературні твори.

Наступним предметом навчання у тривіальних школах була арифметика. Процес навчання відбувався під керівництвом вчителя, який був обізнаний у даному предметі. Навчання арифметики в Стародавньому Римі базувалося на таких методах, як пальцевий рахунок, використання абак (Див. Додаток Г) та усні обчислення. Абака – лічильна дошка, яка широко використовувалася в Греції. Грецький абак представляв собою дошку, розділену на паралельні лінії. Кожна лінія відповідала певному розряду числа (одиниці, десятки, сотні тощо). Для виконання обчислень на лінії розміщували спеціальні жетони – амінці або кісточки. Переміщуючи жетони вздовж ліній, можна було додавати, віднімати та виконувати інші арифметичні дії. Грецькі абаци поступово вдосконалювалися римлянами, перетворюючись на зручний інструмент для

виконання арифметичних операцій. Діти також вивчали таблицю множення та вчилися виконувати фінансові розрахунки, що було важливим навиком для майбутніх громадян Римської імперії. Також римські педагоги широко використовували фізичні покарання з метою дисципліни [58, с. 193].

Дівчата у Римській Республіці могли отримати знання лише у тривіальних школах, в іншому випадку все залежало від соціального статусу. Дівчата з бідних сімей могли відвідувати початкові школи, де вивчали основи читання, письма та рахунку. Дівчатка з заможних родин отримували домашню освіту, яка була спрямована на розвиток їхніх домашніх навичок та підготовку до шлюбу, а саме навчання музиці, читанню, рахунку, готуванню їжі та інше. За словами Марка Сидонія Фалкса «...Але загальна мета цього навчання залишатиметься тією самою - зробити дівчинку привабливою в очах її потенційного чоловіка» [31, с. 97].

Наступний етап шкільної освіти був доступний лише заможним громадянам, адже встановлювалася плата за навчання. Школи, які займалися подальшим навчанням хлопчиків віком від 12 років, називали граматичними. Навчання у граматичних школах тривало близько 4 років та завершувалося коли учні досягали 16 річного віку. Учні цих шкіл вивчали граматику, діалектику, астрономію, арифметику, риторику та інші науки. Крім цих предметів вихованці основну частину часу вивчали латинську та грецьку мову, читали посібники у яких були уривки з праць Гомера, а з годом і Цицерона. Відповідно рівень викладання в порівнянні з тривіальними школами був значно вищий, адже вчителі мали більшу платню та були більш освічені [32, с. 335].

У школах граматики, вчителі відігравали ключову роль у формуванні освіченої еліти. Для навчання майбутнього покоління вчителі мали доволі широке коло знань, які стосувалися літератури, лінгвістики, історії та багатьох інших галузей [58, с. 196]. Одним з таких педагогів був Луцій Лівій Андронік (275-200 рр. до н. е.), вчитель грецької та латинської мови, який не тільки навчав, але й займався перекладом багатьох відомих творів, таких як гомерівська «Одісея». Згодом його переклади стали частиною навчання учнів,

які навчалися в школі де він викладав. Саме завдяки таким педагогам як Луцій Лівій Андронік римська освіта продовжила розвиватися та досягла високого рівня [58, с. 196].

Навчального процес був спрямований на індивідуальний підхід, в залежності від успішності учнів та засвоєння ними знань. Зміст навчання був спрямований на вивчення «семи вільних мистецтв», які в свою чергу поділялися на тривіум та квадріум. Тривіум складався з трьох словесних наук: граматики, діалектики, риторика, а квадріум складався з чотирьох математичних наук: арифметика, музика, геометрія та астрономія. Вивчення цих наук було практично орієнтованим та мало значний вплив на подальшу освіту учнів [45, с 43].

Переломним моментом у формуванні римської шкільної освіти стає II-I ст. до н. е. Римська держава збільшує свої території та зміцнює економіку, що значно вплинуло на розвиток освіти, адже країна потребувала освічених кадрів. Зростання впливу елліністичної культури та необхідність підготовки кваліфікованих чиновників призвели до значних змін в формуванні освітньої системи Риму. Римська освіта вийшла на новий рівень навчання у граматичних школах стало обов'язковим для тих, хто хотів побудувати політичну кар'єру. Освіченість римлян зростала, перейнявши частину елліністичної культури римляни почали будувати бібліотеки, тримати рабів-переписувачів та рабів-секретарів, а також використовувати листування, як засіб спілкування та керування господарством. Завдяки чому у Риму утворився новий соціальний прошарок – інтелігенція, що складався в основному із освічених переселенців, проте згодом його доповнювали римляни [58, с. 197].

Після таких динамічних змін у суспільстві римська освіта потребувала вищого рівня навчання для майбутнього покоління, таким закладом стала школа риторики. Завершуючи граматичні школи діти віком від 14-16 років продовжували своє навчання у риторичних школах. Початок навчання у риторських школах був схожий із граматичними школами, адже там також вивчалася музика, астрономія та математика. Проте згодом стало зрозуміло, що

зміст навчання у таких школах кардинально відрізняється, акцент основного навчання робився на вивченні риторики. Навчання в основному будувалося навколо читань відомих авторів, вивчення творів істориків та відомих діячів, написань есе на такі теми, що заставляли критично мислити та висловлювати свої думки, щодо певного питання. До популярних навчальних елементів риторської школи можна віднести вправи суазорій (лат. *suasoria* – промова, яка може переконати іншу людину, рекомендації або захист) та контраверсії (лат. *controversia* – вигадана судова справа, у якій учні можуть грати захисника та обвинуваченого [45, с. 43]).

Головним завданням риторської школи було підготувати впевненого оратора та освіченого політичного діяча для держави. Для цього використовувалися різні навчальні вправи: такі як уявні ситуації, заучування текстів, виступи перед аудиторією. Після закінчення навчання учні шукали собі наставника, щоб отримати досвід та практику набутих знань у школі та поглибити їх. Наведемо приклад відомого римського суспільного діяча Марка Тулія Цицерона, який після повноліття отримав наставника, під опікою якого знаходився. Таким наставником для Цицерона став Квінт Муцій Сцевола – знаменитий правник – авгур. Саме від цього наставника він набирався досвіду та практикував свої знання поглиблюючи їх. Для початку політичної кар'єри юнакам необхідно було пройти військову службу, яка тривала 2 роки, після її завершення їм надавалося право продовжити військову діяльність або почати політичну [58, с. 197].

У період з V-I ст. до н. е. прослідковується формування цілої освітньої системи у Стародавньому Римі. Загалом суспільні та територіальні зміни зумовили її появу та подальший розвиток. Територіальні зміни принесли із собою вплив різних культур на Римську державу, що згодом вплинуло і на освіту. Особливий вплив на формування римської освіти мала грецька культура. Про це свідчить викладання грецької мови у школах та наявність вчителів грецького походження. Завдяки взаємодії з грецькою цивілізацією, римська освіта стала більш систематизованою та орієнтованою на розвиток

інтелектуальних здібностей. Суспільні ж зміни зумовили подальший розвиток освіти, адже суспільство потребувало вищого рівня освіти, в результаті таких змін виникли школи риторики.

Отже, ми можемо стверджувати, що у добу Римської республіки, було сформовано шкільну освіту на офіційному рівні. Вона складалася з трьох ступенів навчання: тривіальні школи, граматичні школи, риторські школи. Така система дозволяла отримувати знання, як бідному населенню, так і заможному. В залежності від соціального становища, можна було отримати і знання. Заможні римляни мали змогу отримати більш якісну освіту, відвідуючи граматичні та риторичні школи. Для бідних верств населення освіта була обмежена елементарними знаннями, необхідними для виконання простих робіт.

РОЗДІЛ 3. ВИХОВНА ТА ОСВІТНЯ СИСТЕМА СТАРОДАВНЬОГО РИМУ У I-V СТОЛІТТІ

3.1 Римська імперія: суспільство та держава.

Історія Римської імперії (27 р. до н. е. – 395 р. н. е.) налічувала безліч змін та факторів, що впливали на її розвиток, як політичних так і суспільних. За добу свого існування вона змінила багатьох правителів, ми опишемо головних з них та вплив їхнього правління на суспільство та його життя.

Період імперії прийнято поділяти на два етапи:

1. Принципат (від 30-х рр. до н.е. до 284 р. н. е.)
2. Домінант (від 284 р. н. е. до 476 р.)

Перехід від республіканської форми правління до монархії відбувся не відразу. Монархія не була чимось новим для римлян, адже вони вже мали таку форму правління і відмовилися від неї через страх тиранії. Шлях до відновлення монархії почався з правління декількох полководців, що в результаті призводило до конфліктів I ст. до н.е. Більша частина суспільства була переконана, що саме одноосібна влада зможе вирішити проблеми великої держави. Можна вважати, що Гай Юлій Цезар Октавіан Август (29 р. до н. е. – 14 р. н. е.) став першим одноосібним правителем Риму доби принципату.

Август утворив зовсім нову на той час невідому форму правління - монархію з елементами республіки, що стали називати принципатом. Спочатку імператорський титул розглядався виключно як вища військова влада, що наділяла його верховним командуванням легіонами. У 27 р. до н. е. влада в Римі була розподілена між різними інституціями, зокрема сенатом, магістратурами та імператором. Сенат мав контроль над імператором номінально, проте відігравав важливу роль в управлінні державою. Август кардинально змінив склад сенату, щоб в майбутньому він приймав рішення на користь принцепса. Тому, значна частина повноважень була у руках імператора, який поєднував різноманітні магістратури, що свідчило про

еволюцію політичної системи від республіки до монархії. Така форма правління залишалася у Римі аж до 284 року [27, с. 93].

Реформи Августа суттєво змінили соціальну структуру Римської імперії. Ці заходи сприяли стабілізації економіки та посилили владу senatorів та вершників. Однак припинення масштабних завоювань призвело до зменшення припливу рабської сили, що, в свою чергу, стимулювало розвиток вільного найму і спричинило дефіцит сільськогосподарських робітників. Такі соціальні зміни потребували рішучих дій з боку влади. Август встановив основи земельного кадастру в Римській імперії. Ввівши стандартизовану систему вимірювання та розмежування земельних ділянок, він створив ефективний інструмент для обліку та оподаткування землі. Кожна земельна ділянка мала 5 футів у ширину та позначалася спеціальними термінами – межеві камні. Документація, яка відповідала за отримання ділянок велася у вигляді план-карток, які записувалися на мідні дошки [41, с. 346].

Август організував військо для власного захисту він запровадив преторіанську гвардію, її чисельність була приблизно 10, а для зовнішнього захисту держави він розташовувалися легіони переважно у провінціях. Щодо винагороди свого війська, їх було лише дві: отримання громадянства та частку землі у колоніях [27, с. 110]. Загалом правління Августа було мирним часом для Римської імперії.

Після смерті Августа на його місце прийшла династія Клавдіїв. Тиберій, який проводив протилежну політику, проте слідував його ідеям, покоління змінювалися так закінчилася династія Юліїв-Клавдіїв після самогубства імператора Нерона, розпочалася боротьба за владу, що і призвело до громадянської війни у 69 р. н. е. Після закінчення боротьби, переможцем в якій став Веспасіан, в Імперії почалося правління династії Флавіїв 69-96 рр. н.е.

Після спроби імператора Доміціана встановити абсолютну монархію до влади приходять династія Антонінів 96-192 р. н. е. Період правління династії назвали «золотим віком імперії», адже припинилася внутрішня ворожнеча між імператорами та сенатом. Одними з головних представників цього періоду були

Траян та Марк Аврелій. Імператор Марк Ульпій Траян турбувався про дороги, це вказує на сприяння торгівлі, за його мотивом дітей бідних та сиріт підтримувала держава (т. зв. аліментарна система). Також велику увагу приділяв розширенню територій та військовій справі. За його правління Римська Імперія досягла найбільших територіальних меж. Марк Аврелій вважається одним із найвідоміших правителів Риму, адже він дотримувався філософії своїх поглядів згідно з якими і правив. Головним в управлінні державою він вважав виконання своїх обов'язків перед народом. Наступником Марка Аврелія став його син Коммод, який прославився своєю жорстокістю та егоцентризмом. У 192 р. н. е. було вбито останнього імператора цілісної Римської Імперії Комода. Закінчується її розквіт та починається занепад [27, с. 101].

До влади приходять Луція Сиптимія Севера (193-211 р. н. е.) який під час свого правління приділяв усю увагу армії та був противником сенату, тому всі свої реформи спрямовував на військову справу. Після його смерті починається складний для Римської Імперії період кризи. Що був зумовлений безперервними війнами, економічною кризою та соціальними заворушеннями, які створили атмосферу хаосу та нестабільності. Після довготривалої кризи до керування у Римі стає імператор Діоклетіан (284-305 р. н. е.), з приходом якого починається період домінанту [27, с. 103].

Римське суспільство за часів принципату було неоднорідним і складалося з різних соціальних груп, які відрізнялися своїми правами та можливостями. Однак, на відміну від періоду Республіки, соціальна мобільність була вищою, і кожен громадянин мав шанс покращити своє становище завдяки імператорській милості або службі в армії. Починаючи з середини II ст. нашої ери в Римській імперії відбувається посилення соціальної диференціації вільного населення.

Виокремлюються дві основні групи: «*honestiores*» (вищий клас) та «*humiliores*» (нижчий прошарок). До верхівки римського суспільства відосили людей з високим соціальним статусом, які обіймали найвищі посади в державі та мали значний вплив. До них належали сенатори, вершники, вищі офіцери та

міські магнати. Решту населення відносили до нижчого класу. Незважаючи на те, що едикт Каракалли (*Constitutio Antoniniana*), значно розширив коло римських громадян (212 р.) охоплюючи майже все вільне населення, соціальна нерівність залишалася однією з характерних рис римського суспільства. Цей поділ мав значний вплив на політичне життя імперії та зберігся до її загибелі [40, с. 31–32].

Важливою ланкою суспільства був сенат, який зазнав значних змін у добу Римської Імперії. Хоча він зберіг свої традиційні назви та атрибути, його складова зазнала суттєвих змін. Спочатку виключно аристократичний орган, став поступово перетворився на більш репрезентативне утворення, до складу якого увійшли представники провінцій та навіть нижчих верств суспільства. Ця демократизація, однак, була суто формальною. Справжня влада зосередилася в руках імператора, який мав право призначати сенаторів на власний розсуд. Таким чином, сенат перетворився на послужливий інструмент в руках імператора, втративши свою самостійність та вплив на політичне життя імперії [40, с. 43].

Ще одним важливим суспільним інститутом у цей період вважалася сім'я, що була не просто осередком життя, а й основною одиницею суспільства. Патріархальна система, де абсолютна влада належала батькові сім'ї (*pater familias*), визначала соціальний статус кожного члена родини та їхню подальшу долю. Саме *pater familias* був повноправним громадянином і передавав свій статус та майно нащадкам. У межах сім'ї батько мав абсолютну проте поза її межами влада батька була обмежена різними суспільними чинниками. Інші ж члени родини з плином часу також могли набути певну власність [40, с. 33–35].

Ідеалізація римської сім'ї піднесла роль жінок до культового статусу, створивши образ ідеальної матері та дружини - римської матрони. Культ римської матрони підкреслював роль жінки у вихованні майбутнього римлянина з усіма моральними та патріотичними цінностями. Хоча, політичні права залишалися прерогативою чоловіків, жінки могли приймати участь у громадських заходах та зібраннях [40, с. 34].

Римські суспільні відносини зазнали значних змін, після перетворення держави на імперію. Влада, прагнучи регулювати мораль, втручалася в приватне життя римлян. Особливо відчутними це стало у сфері шлюбних відносин. Якщо раніше домінував шлюб, що надавав чоловікові повну владу над дружиною, то згодом все більшого поширення набув шлюб, за якого жінка зберігала більшу частину своїх прав. Це дозволило жінкам з вищих верств суспільства отримати значну свободу у питаннях шлюбу та власності.

Розлучення, колись рідкісне явище, в епоху принципату стало буденністю для жінок з вищих кіл. Це свідчить про значну зміну моральних устоїв та ставлення до шлюбу в римському суспільстві. Однак, варто зазначити, що такі ситуації були характерні переважно для жінок з вищих верств. Для більшості населення шлюб залишався стабільним інститутом, який регулював соціальні відносини [40, с. 35].

Тому, для боротьби з кількістю розлучень, імператори надавали привілеї тим, хто перебуває в шлюбі та має трьох синів. Адже на той час багатодітність та шлюб вважалися в Римі ознаками добропорядності та громадянської відповідальності. Тому сенатори, які мали дітей, мали більше шансів отримати призначення на важливі державні посади, такі як управління провінціями [40, с. 36].

До нижчого класу відносили в основному селянство, при тому що воно складало значну частину тогочасного римського суспільства. З розвитком Риму та зростанням розкошів міське життя стало більш привабливим для багатьох. Сільське господарство, колись основа римської економіки, втратило свою привабливість. Селяни, незадоволені своїм становищем, масово мігрували в міста, залишаючи поля та виноградники. Щоб відродити селянство римські імператори I століття вжили таких заходів як роздача землі ветеранам та різноманітні земельні реформи. Були проведені масштабні роботи з уточнення меж земельних ділянок, як сільських, так і міських. Це дозволило захистити права общин, міст та приватних власників і запобігти подальшим конфліктам [40, с. 82–85].

Імператори II ст. продовжували політику підтримки селянства. Зокрема, за часів Адріана було прийнято закон, який зобов'язував ефективно використовувати всі родючі землі в імператорських маєтках. Більш того, селяни мали право займати невикористані земельні ділянки, які орендарі не обробляли. За правління Марка Аврелія було посилено покарання за будь-які зловживання з боку чиновників щодо селян, зокрема, за незаконне підвищення податків. [40, с. 86–87].

У період ранньої імперії у сільському господарстві поширилось явище колонату. Спочатку термін "колон" охоплював широкий спектр селян, від дрібних орендарів до власників землі. Однак згодом значення цього слова змінилося, і його стали вживати переважно стосовно орендарів земельної ділянки. Перехід до системи колонату, коли на великих маєтках з'являлися дрібні господарства, не гарантував автоматичного зростання продуктивності. Однак це відкривало нові можливості для використання робочої сили, що було особливо важливо в умовах скорочення постачання рабів [40, с. 90–91].

Більшість селян жила в бідності та немала змоги орендувати землю. Тому вони були змушені працювати на великих землевласників. Ці безземельні селяни часто виконували найману роботу, виконуючи різноманітні завдання на господарствах. Своїм соціальним становищем вони були принижені і належали до найнижчих верств населення.

Отже доба Римської Імперії характеризується складним переплетенням політичних, соціальних та економічних процесів. Перехід від республіки до принципату, а згодом і до доміанату, супроводжувався значними змінами в суспільстві. Зокрема до суттєвих змін у суспільстві можна віднести становище сім'ї, як основної ланки соціуму, зміни ролі сенату, як політичного та суспільного органу, а також положення селянства та вплив на нього з боку держави, чіткий розподіл суспільства на вищий та нижчий клас.

2.2 Виховні ідеали Марка Фабія Квінтіліана

Марк Фабій Квінтіліан (Markus Fabius Quintilianus) (35-95 н.е.) видатний римський педагог і оратор, залишив глибокий слід в історії освіти. Його праця "Повчання оратору" стала фундаментальним твором, який на довгі століття визначив напрямки розвитку педагогіки. Квінтіліан відстоював гуманістичні принципи у вихованні, протиставляючи їх насильницьким методам. Його ідеї про важливість всебічного розвитку особистості та створення сприятливого навчального середовища актуальні й донині.

Педагогічні ідеї Квінтіліана базувалися на бажанні виховати всебічно розвину особистість та добропорядного громадянина своєї держави. Він вважав, що для досягнення цієї мети необхідно поєднувати природні задатки дитини з цілеспрямованим вихованням. Педагог заперечував думку про те, що успішність навчання залежить лише від природних здібностей. На його думку, всі діти мають потенціал до розвитку, і лише відсутність належного виховання може призвести до того, що ці здібності залишаться нерозкритими. Проте педагог зазначав, що навіть маючи мінімальні природні задатки при відповідному вихованні можна досягти поставлених цілей в будь яких сферах діяльності [44, с. 33].

Визначивши необхідні складові для створення свого ідеалу, Квінтіліан вважає за необхідне охарактеризувати природні задатки дітей. Основними ознаками природних задатків дитини оратор вважав пам'ять, яка забезпечує швидке сприйняття, розуміння тексту та його запам'ятовування, а також прагнення наслідувати дії інших. Особливу увагу педагог приділив характеристиці обдарованої дитини, яка «.....повинна без труднощів розуміти сутність навчання: ставити інколи й запитання, але краще слідувати за вчителем, ніж Його випереджати. Швидкий розум, ніби недостиглий плід, майже ніколи не дозріває. Вони сміливі, швидко виконують те, що їм під силу. Але ці сили далеко не безмежні: вони, наприклад, при читанні легко розбирають слова, вимовляють їх без зупинок, роблять небагато, проте швидко. ... Усе це зачаровує нас у дітях, але успіх їх на цьому зупиняється і швидко зникає наше попереднє здивування та захоплення» [65].

Квінтіліан надав особливого значення сім'ї де зростала дитина, адже через неправильний підхід до її виховання, із часом природні здібності можуть зникнути, тому він рекомендував батькові змалечку приділяти належну увагу вихованню та навчанню свого нащадка. Педагог засуджував тогочасне суспільство та вважав що воно негативно впливає на дитячу психіку. Тому і дії батьків щодо виховання своїх дітей він критикував, адже занадто поблажливе ставлення в майбутньому призведе до егоїзму та зміни моральних принципів [44, с. 34].

Задля уникнення такого майбутнього покоління мислитель розробив педагогічні вимоги до всього оточення дитини: батьків, годувальниць та домашніх педагогів. Годувальниця здійснює духовий та тілесний вплив на дитину протягом перших трьох років, тому вона повинна була бути мудрою, передбачливою та освіченою. Перш за все основною вимогою було володіння гарною вимовою та знання мови, що свідчило про наявність високої моральності, манери поведінки теж були необхідною навичкою, адже ще з народження дитина повторює все що чує та бачить. Схожі вимоги були і для батьків дитини, як для батька так і для матері. Виховання та навчання дітей вимагало від матері не лише уваги та материнського інстинкту, а й знань, які допоможуть це зробити. Жінка має постійно дбати про свій інтелектуальний розвиток, це дозволить їй не тільки правильно виховувати дітей, а також брати участь у суспільному житті [24, с. 242].

Також Квінтіліан рекомендував з уважністю обирати домашнього педагога для дитини, адже не всі вчителі є знавцями своєї справи. Він вказував, що перші педагоги повинні здатні почати вивчення мови, в основному грецької, але так щоб не зашкодити власній [44, с. 33]. Ще один важливий компонент домашнього навчання є систематичні заняття з дитиною до 7 років. Такий процес навчання повинен початися ще у ранньому віці та відбуватися згідно з періодами розвитку дитини. Але важливим фактором є час на проведення навчального процесу не має викликати у дитини нудьгу та негативні емоції до науки.

Квінтіліан був переконаний, що навчання має бути радісним процесом, особливо в ранньому віці. Він вважав за потрібне починати навчання ще у дошкільному віці коли дитина швидко засвоює інформацію та бажає щоб її навчали. Він пропагував використання гри та змагань як основних інструментів навчання дошкільнят, адже саме вони стимулюють дитячу цікавість і бажання пізнавати світ. Також у своїй педагогічній системі педагог надавав великого значення наочним методам навчання. Він вважав, що для ефективного засвоєння матеріалу дитина повинна не лише слухати, але й бачити. Тому, за його переконанням, використання демонстраційних матеріалів є необхідним для успішного навчання [24, с. 61].

На думку педагога навчання читанню потрібно починати у дошкільному періоді. Квінтіліан стверджував, що навчання читання має розпочинатися лише після того, як дитина вільно володіє розмовною мовою. Він категорично заперечував традиційний метод заучування букв напам'ять, вважаючи його неефективним. Натомість, педагог пропонував поєднувати вивчення букв з їхнім наочним зображенням, щоб у дитини сформувалося чітке уявлення про кожну літеру. Лише після того, як дитина добре засвоїть окремі літери та навчиться складати їх у склади, тоді можна приступати до складання з них слів. Кінцевим результатом такого навчання буде швидке та виразне читання .

Поряд з методичними порадами для навчання читанню Квінтіліаном також були розроблені рекомендації для навчання та письма. Педагог, пропонував інноваційний підхід до навчання письма дошкільнят. Він рекомендував використовувати спеціальні дощечки з вирізаними літерами. Дитина спочатку обводила контури літер, а потім самостійно намагалася їх написати. Цей метод дозволяв розвивати дрібну моторику та формувати правильне письмове мовлення. Крім того, Квінтіліан підкреслював важливість зв'язку між читанням і письмом. Він рекомендував використовувати цікаві тексти, такі як вірші та моральні сентенції, щоб зробити процес навчання більш захопливим і змістовним. Таким чином, педагог не лише навчав дітей письма,

але й сприяв їхньому вмінню висловлювати думки у письмовій та усній формі [24, с. 60].

Зазначенні педагогом вимоги та рекомендації щодо навчання майбутнього оратора у дошкільному періоді повністю відповідали моральним нормам поведінки. Всі перелічені особи відповідно до вимог мали єдину мету – виховати дитину з моральними принципами та розвинути її природні задатки.

Щодо шкільної освіти Квінтіліан також висунув ряд вимог у якому роль вчителя займала особливе місце у навчальному процесі. Мислитель був прихильником ідеї загальнодоступної освіти. Він вважав, що кожна дитина має право на отримання якісної освіти. Саме тому він розробляв свою педагогічну систему, враховуючи індивідуальні особливості кожного учня. Також він підкреслював, що вчитель повинен не тільки передавати знання, але й бути для учнів взірцем для наслідування. Крім того, педагог формулював конкретні вимоги до особистості вчителя: любов до дітей, високий рівень освіти, вміння чітко і ясно викладати матеріал. Завдання вчителя, на думку Квінтіліана, полягає в організації та проведенні навчального процесу так, щоб це викликало бажання навчання [24, с. 63].

Квінтіліан був переконаний, що шкільна освіта має позитивний вплив на формування особистості дитини. Він спростовував поширену думку про те, що школа може погіршити характер дитини. На його думку, якщо дитина вже має певні негативні риси, то школа, навпаки, допоможе їй їх подолати. Навчання в колективі допомагає дітям подолати сором'язливість і страх, а також розвиває відповідальність і працьовитість [24, с. 61].

Важливим елементом педагогічних ідей Квінтіліана було засудження фізичних покарань. На противагу таким методам покарання, він вважав за потрібне не карати дитину, а навпаки наставляти та стимулювати. На його думку тілесні покарання навпаки пригнічують та відштовхують дітей від однолітків, що значно впливає на подальше становлення особистості. Також він

вважав, що тілесні покарання використовує той вчитель, що недбало ставиться до навчання своїх вихованців [24, с. 61].

Квінтіліан надавав особливого значення вивченню граматики. Він вважав, що вміння правильно і красиво говорити є невід'ємною частиною освіти. Крім того, він підкреслював відмінності між усною і письмовою мовою. Також він вважав багатостороннє навчання сприяє розумовому розвитку тому паралельно рекомендував вивчати інші предмети також. Окрім граматики, він звертав увагу на вивчення музики та геометрії. На його думку, зміна видів діяльності допомагає утримувати увагу і сприяє активності навчання [23, с. 244].

Філософ вважав, що школа відіграє важливу роль у розвитку особистості дитини. Саме в колективі учень може порівняти свої здібності з здібностями однолітків, що допомагає йому об'єктивно оцінити свої досягнення і визначити напрямки для подальшого розвитку. Конкуренція в здоровому дусі стимулює пізнавальну активність і допомагає подолати лінь. Школа на думку педагога це місце, де дитина вчиться співпрацювати, відстоювати свою точку зору і розвивати такі якості, як наполегливість, цілеспрямованість і впевненість у собі [24, с. 61].

Педагог був переконаний, що навчання у школі потребує постійного спостереження за здібностями учнів, адже вони розвиваються та в залежності від темпу їхнього розвитку має виконуватися \навчання. Цей факт вказує на індивідуалізацію навчання у школі та вимагає від вчителя здатність до аналізу та вміння змінювати підхід до навчання [23, с. 242]. Ідеальний учень на думку Квінтіліана мав володіти такими особливостями: ... «який би похвалою заохочувався, якого б зачіпала добродесність, і навіть плакав, коли відстане від товаришів. Я не побоюся лінощів і недбальства у тому на кого ганьба і честь одночасно впливають» [3].

Квінтіліан підкреслював, що навіть найздібніші діти потребують регулярних перерв під час навчання. На його думку безперервна праця може зашкодити дитині та вплинути на її подальший розвиток, тому необхідно робити перерви, які також можуть приносити користь. Під час таких перерв

педагог рекомендував гру. Адже гра не лише дозволяє дитині відпочити, але й сприяє її розвитку. На думку педагога, гра – це не просто розвага, а важлива складова виховного процесу, яка допомагає розвивати різноманітні навички та здібності [24, с. 61].

Основою педагогічних поглядів Марка Фабія Квінтіліана є праця «Повчання Оратору». Автор пропонує детальний план підготовки оратора, який включає не лише технічні аспекти мовлення, а й формування особистості в цілому. Квінтіліан підкреслює, що ефективний спікер має бути не лише досвідченим оратором, а й освіченою, моральною та інтелектуально розвиненою людиною. Його педагогічна концепція базується на гуманістичних принципах, що передбачають індивідуальний підхід до кожного учня та створення сприятливого навчального середовища. Квінтіліан також наголошує на важливості систематичного навчання, яке дозволяє поступово оволодівати всіма необхідними навичками. Завдяки своєму комплексному підходу до навчання, "Повчання Оратору" залишається актуальним і сьогодні, слугуючи натхненням для педагогів та ораторів усього світу [23, с. 244].

Отже, напрацювання та педагогічні ідеї Квінтіліана мали великий вплив на розвиток освітньої системи Стародавнього Риму. У своїй працях він висловлював свої думки щодо тогочасного навчання, також розробив низку рекомендацій найближчому оточенню дитини в період дошкільного віку. Його прогресивні погляди на організацію навчального процесу зумовили зміни у тогочасній римській школі. Зокрема індивідуальний підхід, нові методики навчання читання та письма, застосування гри в процесі навчання зробили прорив у освіті та залишаються актуальними і до сьогодні. Головною ідеєю педагога було виховання всебічно розвиненої особистості, оратора, громадського діяча із стійкими моральними принципами.

3.3 Давньоримська шкільна освіта в період Імперії.

У період Римської Імперії система шкільної освіти залишалася такою як і в період республіки, проте характерним для неї був постійний розвиток та

зміни в навчальному процесі. Суспільство, поділене за майновою та становою ознакою, знайшло своє відображення в системі освіти: розділили школи для багатих та бідних. Отже, в Римській імперії закріпився класичний поділ ланок шкільної освіти у такому порядку: елементарна, граматична та риторська школа. Проте існували і окремі школи, які спрямовували свій навчальний процес на певних напрямках.

Незважаючи на соціальну нерівність, елементарні школи були досить поширені, що забезпечувало доступ до освіти для всіх вільних громадян, у тому числі й для представників найбідніших верств населення. Початкова освіта в часи Імперії починалася у віці семи років і тривала близько п'яти років. Навчальний процес розпочинався у кінці березня, школа не працювала тільки під час канікул з 13 червня по 15 жовтня та у святкові дні. Основна увага у таких школах приділялася засвоєнню базових навичок: читання, письма та лічби. Крім того, велике значення надавалося вивченню грецької мови, яка сприяла розвитку мислення та розуміння інших культур [58, с. 194].

Квінтіліан увів у навчальний процес інноваційні методи навчання, які сприяли вивченню базових предметів в елементарній школі. Наприклад, він рекомендував вивчати арифметику через пісні та використання пальцевого рахунку, а згодом рахівниць, що робило процес навчання більш цікавим та ефективним. Після засвоєння умінь, діти могли виконувати прості арифметичні дії на дощечках [23, с. 244].

У елементарній школі основними методами навчання були наочні та словесні. Завданням вчителів було розвинути в учнів пам'ять, навчити їх читати, писати та рахувати. Для досягнення цих цілей використовувалися різноманітні прийоми: ілюстрації, демонстрації, читання та переказування моральних оповідань, а також ігрові елементи. Таким чином, до переходу в граматичну школу учні отримували початкові знання з історії та моралі, але детального вивчення цих предметів відбувалося на наступному етапі шкільної освіти [23, с. 242].

Наступним етапом навчання майбутнього римського громадянина було здобуття знань у граматичній школі. Такі школи починали відвідувати після закінчення початкової ланки освіти або домашнього навчання. Тут навчалися діти знаті та багатих. Навчання у таких школах в період імперії стало доступним не тільки для хлопців, а також для дівчат, адже у I ст. відкрилися граматичні школи, у яких навчалися лише дівчата (Див. Додаток А). Починаючи з I ст. н. е. і закінчуючи II ст. н. е. граматичні школи поширилися у всіх провінціях Римської імперії. Також варто зазначити, що з кінця I ст. н. е. граматичні школи отримують фінансування [23, с. 242].

Навчальна програма у таких школах була спрямована на вивчення дисциплін, які необхідні для подальшого навчання. До таких дисциплін відносили латинську та грецьку мови, римське право, граматику та риторику. Навчання починали з роботи над правильною вимовою, вправами зі словотвору та ознайомлення зі стилістикою. Далі учні вивчали уривки з творів таких авторів, як Гомер, Вергілій, Цицерон, Тит Лівій та інші. Вчителі у школах граматики в порівнянні з вчителями елементарних шкіл мали вищий соціальний статус та перебували на державній службі [41].

Головною метою граматичної школи було навчити учнів чітко та грамотно висловлювати свої думки. Крім того, через вивчення літературних творів, учні отримували знання з різних сфер, таких як історія, філософія, право та астрономія. Таким чином, граматика не обмежувалася лише мовними правилами, а сприяла всебічному розвитку особистості. Такий процес навчання був індивідуальний та спрямовував учнів до самостійного навчання. Навчання було зосереджено на основних предметах, такі предмети як музика, спорт та танці були відсутні. Проте за додаткову плату могли проводити фізичну підготовку дітей [58, с. 196].

Відомий педагог Квінтіліан поділив зміст навчання у граматичній школі на два етапи: розвиток зв'язного мовлення, читання та аналіз праць поетів. Основним методом навчання у граматичній школі він вважав вправи. Для їх використання ним була розроблена система навчання, яка передбачала

виконання різноманітних вправ. Починаючи з переказу байок Езопа і закінчуючи аналізом поетичних творів, учні не тільки опановували мовні навички, але й розвивали критичне мислення, творчі здібності та глибоке розуміння літератури. Такий підхід дозволяв учням не тільки отримати знання, але й формувати власний стиль мислення [23, 244].

Крім традиційних вправ, таких як переказ байок і поезій, Квінтіліан пропонував надавати учням більш складні завдання, які сприяли розвитку аналітичних навичок і творчого мислення. До таких завдань він відносив складання ефологій та хрій. Ефології передбачали детальний аналіз історичних постатей, щось на зразок написання біографічних портретів. Хрії ж були різноманітними вправами на формулювання думок. Вони могли бути простими твердженнями, відповідями на запитання або описом дій без вказівки на конкретну особу. Такі завдання вимагали від учнів глибокого розуміння текстів, вміння формулювати власні думки та висловлювати їх чітко і лаконічно. Ці вправи готували учнів до реального життя, де їм доводилося аналізувати інформацію, приймати рішення та обґрунтовувати свою позицію [23, с. 242].

Для матеріалів навчання у граматичній школі Квінтіліан висував такі вимоги: вони повинні бути реальними, правдивими та загально відомими фактами, мати відповідність матеріалів з духом епохи, у них має міститися виховний або навчальний момент. Використовуючи застарілі слова, вчитель мав обов'язково пояснювати їх значення, враховуючи вік і рівень знань учнів. Головне завдання вчителя полягало не в тому, щоб демонструвати свою ерудицію, а в тому, щоб зробити складні поняття доступними для розуміння дітей [23, с. 242].

Також педагог надавав рекомендації вчителям, щодо наслідування їхніх дій дітьми. Дитина повинна бачити в учителеві ідеал інтелектуально розвиненої та морально вдосконаленої особистості. Крім того, важливо, щоб учень не просто наслідував вчителя, а й шукав позитивні приклади в літературі. Таким

чином, навчання має бути не лише інтелектуальним, а й моральним процесом, що сприяє розвитку дитини як особистості [23, с. 242]

Головним завданням у навчальному процесі граматичної школи Квінтіліан вважав навчити учнів читати відповідно до твору, розуміти та аналізувати прочитане. Тому він наполягав на тому, щоб читання було виразним, емоційним, з певною твердістю у голосі та відповідало змісту твору. Відповідно до завдань він надав рекомендації щодо навчальних творів для читання. На його думку починати навчання читання потріб з класичних творів, таких як Гомер і Вергілій, оскільки вони є зразками високої літературної мови і здатні викликати в дитині бажання читати далі, формуючи її інтелектуальні та моральні якості [24, с. 62].

У системі шкільної освіти Римської імперії граматичні школи посідають важливе місце, щодо розвитку майбутнього покоління. Головним завданням цього етапу освіти було надати учням розширенні знання у галузі гуманітарних наук та підготувати учнів до подальшого навчання. Основними методами навчання в цих школах були традиційні словесні та наочні методи, а також метод повторення. Додатково використовувалися спеціальні прийоми роботи з літературними текстами різних жанрів. Що в подальшому буде сприяти навчанню та практиці. Такі граматичні школи, які зазнавали тільки елементарних коректив в навчальному процесі проіснували до кінця Римської Імперії [23, с. 244].

Після закінчення граматичної школи учні продовжували своє навчання у школі риторики (Див. Додаток В). Такі школи вважалися вищою ланкою освіти, після їх закінчення можна, було розпочати політичну кар'єру. Навчання в риторичних школах було комплексним процесом, який включав не лише опанування техніки мовлення, а й заглиблення в філософію, історію та право. Такий підхід забезпечував всебічний розвиток особистості та готував учнів до ефективної участі у публічному житті, де вміння переконливо висловлювати свої думки було вкрай важливим [58, с. 197].

У навчанні риторики основна увага приділялася розвитку зовнішньої ефектності мови та вмінню красиво говорити. Учні наслідували видатних ораторів минулого і постійно практикувалися в публічних виступах, починаючи з монологіві закінчуючи участю в моделюваннях судових процесів. Такий підхід дозволяв учням не лише опанувати техніку мовлення, а й розвинути впевненість у собі та вміння переконувати [8, с. 197].

Перша державна риторична школа в Римі, заснована Квінтіліаном, стала знаковим явищем в історії освіти. Ця школа, яка функціонувала протягом двадцяти років, свідчить про важливість ораторського мистецтва в давньоримському суспільстві та про новаторські педагогічні ідеї її засновника. До середини I століття державності набувають й інші риторичні школи, що дозволяє імператору укріпити владу [23, с. 244].

У школі навчання риторичі починалося з простих вправ над оповіданнями та розповідями. Зокрема, він рекомендував використовувати різноманітні історії: від вигаданих байок, які не претендували на істинність, до реальних історичних подій. Така градація вправ дозволяла учням поступово освоювати складніші аспекти ораторського мистецтва, розвиваючи їхнє вміння чітко формулювати думки та переконливо їх висловлювати. Особливу увагу необхідно приділити тій історії, з якої розпочнеться навчальний процес. Вчитель який оцінює знання учнів в жодному разі не повинен принижувати учнівські знання, а навпаки підтримувати та розширювати знання для подальших успіхів в навчанні [24, с. 63].

Опрацювання історичних творів розпочиналося з читання, яке відбувалося за допомогою унікального методу, який передбачав колективне прочитання тексту "ланцюжком". Перед початком читання вчитель готував вступну промову, яка створювала контекст для розуміння твору та викликала інтерес учнів. Далі учні по черзі читали невеликі фрагменти тексту під пильним наглядом вчителя, який коментував їхню вимову та інтерпретацію. Для кращого пояснення учням тексту Квінтіліан пропонував вчителям проводити його детальний аналіз. Тобто потрібно при аналізі твору показати учням його

структуру, задум автора, де зустрічається вимисел, де відбувається переказ фактичного матеріалу, у якій частині роботи прослідковується чіткість тексту, чому автор використовує жарти, яку систему доказів пропонує автор щоб переконати суддю. Такий розбір тексту повинен був супроводжуватися наочними зображеннями для кращого запам'ятовування. За допомогою такої вправи учні чітко розуміли правила стилістики та могли використовувати їх на практиці. Згодом він радив залучати учнів до самостійного аналізу прочитаного твору. Потім під час навчального процесу разом з колективом шукати помилки у своїх товаришів [23, с. 243].

Квінтіліан, розуміючи, що молоді люди стикаються з різними моральними викликами, пропонував свідомо включати в навчальний процес тексти з недоліками. Він вважав, що зіткнення з негативними прикладами допомагає молодим людям не лише розпізнавати зло, але й формувати власну систему цінностей, базуючись на принципах добра, справедливості і патріотизму. Таким чином, читання таких творів сприяло не лише інтелектуальному, але й моральному розвитку молоді людини [23, с. 63].

Для навчального процесу у риторській школі ретельно відбирали авторів і твори, які мали б найбільшу виховну та пізнавальну цінність для молоді. Спочатку вони вивчали класичні твори визнаних авторів, таких як Лівій, Салюстій та Цицерон, а потім переходили до аналізу творів сучасників [24, с. 243].

Риторська школа у Римській імперії вважалася одним з престижних закладів освіти яка готувала майбутніх ораторів та політичних діячів. Її розвитку сприяв відомий римський педагог Квінтіліан розробивши низку вимог та рекомендацій. В кінці періоду імперії відкривається риторська школа яку мали змогу відвідувати жінки. З прикладу риторської школи у Римі з'являються нові заклади освіти які спеціалізувалися на окремих напрямках: юридичні школи, філософські школи.

Вища римська аристократія приділяла велику увагу освіті своїх дітей. Для юних патриціїв існували спеціальні навчальні заклади – колегії юнацтва, де

вони отримували всебічну підготовку для майбутньої державної служби. Заключною фазою навчання була так звана "grand tour" – подорож до культурних центрів елліністичного світу. Відвідуючи Афіни, Пергам та Олександрію, молоді римляни не лише поглиблювали свої знання в галузі філософії, мистецтва та літератури, але й вступали в контакт з різними культурами, що сприяло формуванню їхньої особистості та світогляду. Також для підготовки молоді до військової служби в Римі, існували спеціальні формування: легіони та школи вершників. Ці структури забезпечували молодим римлянам необхідну військову підготовку [45, с. 43]

Зіткнувшись із глибокою кризою та розпадом імперії в III-VI століттях, Римська освіта зазнала значних трансформацій. Риторичні школи, хоч і продовжували функціонувати, все більше звужували свою програму, віддаючи перевагу формальним вправам над поглибленим вивченням наук. Цей занепад був зумовлений зростанням містицизму, політичною нестабільністю та загальною кризою римської цивілізації.

Загальний розвиток шкільної освіти у добу Римської Імперії супроводжувався розвитком та появою нових педагогічних ідей. Всі школи надавали широкі спектр знань та були спрямовані на виховання всебічно розвинутої особистості, талановитого оратора та відданого державі громадянина. Проте із зміною соціальної-політичної ситуації та релігії освіта у імперії починає свій занепад.

РОЗДІЛ IV МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ ТА ОСВІТА СТАРОДАВНЬОГО РИМУ» В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ТА ВИЩОЇ ОСВІТИ

Заклади загальної середньої освіти здійснюють навчальний процес відповідно до Державного стандарту базової середньої освіти, який був затверджений Постановою Кабінету Міністрів України № 898 від 30 вересня 2020 року [11]. У Державному стандарті відсутній поділ на окремі предмети; замість цього визначено освітні галузі. Це надає розробникам освітніх і навчальних програм можливість як реалізовувати окрему навчальну галузь через окремий предмет, так і об'єднувати кілька галузей.

Метою громадянської та історичної галузі є розвиток учнівських здібностей зокрема через осмислення минулого, сучасного та зв'язків між ними, взаємодії між глобальним, загально українським й локальними процесами; формування ідентичності громадянина України. Відповідно до поставленої мети вказано перелік вимог до обов'язкових результатів навчання учнів у даній галузі, ними передбачено, що здобувач середньої освіти має «мислити історико-хронологічно, орієнтується в історичному часі, встановлює причинно-наслідкові зв'язки між подіями, явищами і процесами, діяльністю людей та її результатами в часі, виявляє зміни і тривалість у житті суспільства» також очікується «мислить системно, виявляє взаємозв'язок, взаємозалежність та взаємовплив історичних подій, явищ, процесів, постатей у контексті відповідних епох; розуміє множинність трактувань минулого і сучасного та зіставляє їх інтерпретації» [11].

Історичний компонент є важливою складовою даної освітньої галузі, метою якого за Державним стандартом є формування у учнів ідентичності та почуття власної гідності у результаті аналізу досвіду минулих поколінь, що дозволяє віднайти своє місце в історії. Така мета включає в себе вивчення історії не тільки власної країни, а й інших країн у процесі суспільно-історичних явищ [11].

Згідно Закону України «Про повну загальну середню освіту» [16] метою загальної середньої освіти є всебічний розвиток особистості, яка здатна до життя в суспільстві, самовдосконалення, навчання впродовж життя, відповідальності, виховних, навчальних процесів та багатьох інших аспектів. Досягнення цієї мети здійснюється шляхом розвитку ключових компетентностей, які потрібні для успішної самореалізації у сучасному світі.

В процесі аналізу навчальних програм для 5–9 класів історії, рекомендованої Міністерством освіти і науки України (наказ Міністерства освіти і науки України № 1090 від 06 вересня 2023 року) [36], які впроваджуються поетапно з 2023 року, виділяються теми, що відповідають тематиці магістерського дослідження. Наприклад, у програмі 6 класу міститься розділ 4 «Давній Рим і його сусіди», який відповідає темі магістерського дослідження, адже у цьому розділі вивчають усі періоди становлення та занепаду Стародавнього Риму. Діти лише починають вивчати історію, тому основним завданням є зацікавити їх історією античної держави, що з маленького містечка стала однією з наймогутніших держав світу.

У змісті навчальної програми за предметом історія для учнів 6 класу [36] нами визначено питання, які лежать у межах тематики магістерської роботи: «Давній Рим у часі і просторі», «Римська держава від правління Октавіана Августа до падіння імперії», «Військова справа в Давньому Римі», «Людина в правовій та політичній системі Давнього Риму», «Родина і виховання», «Рим та його мешканці», «Культура Давнього Риму».

В процесі вивчення даних тем учні мають знати хронологічні межі існування Римської республіки та Імперії; визначати територіальні межі Стародавнього Риму відповідно до періоду його існування; вказати причини переходу Риму від республіки до імперії; визначати особливості становлення соціальних класів та розрізняти їх, знати та характеризувати діяльність римських імператорів, охарактеризувати військову справу Давнього Риму, пояснювати роль виховання та навчання у період Стародавнього Риму, відрізняти поняття принципату та домініату.

З метою досягнення кращих результатів навчання за даними темами можна скласти орієнтовні завдання для практичних та творчих робіт.

Для кращого орієнтування у просторі та знання географічних об'єктів, визначення територіальних кордонів можна запропонувати учням виконати завдання на контурних картах.

Позначити на контурній карті:

- *Межі Римської Республіки та завойовані нею території;*
- *Античні шляхи та торгові маршрути в Середземномор'ї;*
- *Місця важливих подій, битв: битва при Каннах, Римський Форум, будівництво Колізею.*

- *Межі Римської імперії від початку існування до занепаду.*

- *Релігійні будівлі: храми, церкви та священні місця.*

Учнів може зацікавити таке завдання як створення лепбука до певної теми, наприклад «Римська сім'я та її місце в суспільстві», при цьому діти будуть використовувати свої творчі вміння та здобутті знання. Також можна запропонувати намалювати відому особистість (кожному індивідуально) та за допомогою малюнків характеризувати вплив тої чи іншої особи на розвиток Стародавнього Риму. Ще цікавим для дітей може бути створення казки або коміксів з малюнками до відповідної теми, що допоможе їм закріпити здобутті знання та розвинути творчу уяву.

Важливим компонентом освітнього процесу є міжпредметні та міждисциплінарні зв'язки з курсами географії, світової літератури, математики та мистецтва. Теми з курсу географії дозволять учням краще зрозуміти такі поняття як міграція, торговельні шляхи тощо. Вивчення історії в поєднанні з світовою літературою (література «золотого віку») допоможе краще розуміти римську епоху та її культуру.

Окремої уваги потребує формування в учнів розуміння термінології та вмінь її використовувати, зокрема таких понять «сенат», «аристократія», «велике розселення народів», «диктатор», «тиранія», «громадянин», «експансія», «республіка», «легіон», «імперія», «принципат», «домінант»,

«провінція», «патриції», «плебеї», «закон», «реформи», «оратор». Для кращого запам'ятовування термінів з всесвітньої історії можливо підготувати для учнів роботу з флеш-картами та кросвордами.

Питання освіти завжди є цікавим та актуальним. Правильно організований навчальний процес сприяє всебічному розвитку особистості та громадянина, що в подальшому створить гармонійно розвинуте суспільство, в якому будуть враховувати та поважати думки кожного. Тому варто вивчати це питання ще з шкільних років. У курсі історії для 6 класу проблема освіти розглядається у окремому параграфі «Родина і виховання», де описано процес навчання та виховання у Стародавньому Римі. Тому звертаючи увагу на освітній процес, ми можемо розглянути такі складові проблеми магістерського дослідження, як родинне виховання в добу царського періоду, шкільна освіта в період Римської республіки та Імперії, а також педагогічні ідеї Стародавнього Риму. Задля кращого розуміння теми необхідними будуть різні засоби візуалізації, що покажуть книги та предмети навчання римлян. Важливими у освітньому процесі будуть домашні завдання для учнів відповідно тематиці роботи: створення портретів відомих педагогів, складання кросворда, підготовка презентацій, наприклад для таких тем «Виховання у родині», «Процес навчання в елементарних школах», «Вища освіта в Стародавньому Римі», «Освітні ідеї педагогів Стародавнього Риму».

Освітня програма включає в себе тему «Родина і виховання», проте вона тільки надає загальну інформацію про навчання та виховання у Стародавньому Римі. Тому більш детально можна ознайомити учнів з темою за допомогою вивчення теми на факультативному занятті або засіданні історичного гуртка.

Факультатив (лат. *facultatis* – необов'язковий) – це додатковий навчальний курс, який є вибірковим та не вимагає обов'язкового відвідування всіма учнями. У школі така практика була визначена як індивідуальний підхід до навчання. Факультативи можуть охоплювати широкий спектр напрямків: від поглибленого вивчення шкільних предметів до вивчення зовсім нових дисциплін, що дозволяють отримати додаткові знання та навички. Також

факультатив в залежності від цілей викладання може бути теоретичним, практичним чи комбінованим.

Факультативи надають переваги у навчанні дітей шкільного віку, особливо це відчутно у навчанні в адаптаційних класах. До основних переваг факультативів відносять:

1) Індивідуальний підхід. Оскільки факультативні заняття проводяться з невеликими за кількістю учнів групами, вчитель може приділити увагу індивідуально кожному учні. Також варто зазначити, що адаптаційні класи потребують значно більше уваги, адже мають різні рівні знань та потреб.

2) Поглиблення здобутих знань. Факультативи дозволяють детально вивчати обраний напрям, що сприяє інтелектуальному розвитку та зацікавленості.

3) Мотивація до навчання. Факультативи роблять навчальний процес більш цікавим та різноманітним. Адже діти можуть вивчати теми, які їх цікавлять, що сприятиме основному навчанню та залучить до активної діяльності у навчальному процесі.

4) Розвиток комунікативних навичок. Робота в групі на факультативах сприяє розвитку комунікативних навичок та вмінню працювати в команді, створюючи невимушену атмосферу під час занять. Відвідування факультативів допоможе дитині знайти друзів та легко соціалізуватися в суспільстві.

5) Розвиток здібностей. Діти адаптаційного класу зазвичай не знають чим займатися, тому при обранні факультативу враховується бажання дитини вивчати дану тему. При відвідуванні факультативів дитина може знайти не тільки корисне для себе, але і цікаве.

6) Формування хронологічних навичок. Учні повинні опанувати навички хронологічного мислення, тобто вміти визначати послідовність історичних подій та встановлювати їхні хронологічні рамки.

У цілому факультатив є важливою частиною навчального процесу як для учнів адаптаційних класів, так і для інших учнів, адже вони не тільки

розширюють знання учнів, а створюють можливість індивідуалізації навчання та розвивають навички які будуть необхідні учням в подальшому навчанні.

Нами була розроблена орієнтовна програма факультативного курсу «Педагогічні ідеї та освіта в Стародавньому Римі» (Див. Додаток Д).

Підготовка учнями матеріалу сприяє розвитку самостійності та формуванню інформаційної компетентності. Інформаційна компетентність передбачає оволодіння учнями навичками ефективного пошуку інформації в інформаційному просторі, використовуючи сучасні технології та різноманітні джерела знань, враховуючи друковані видання.

Хронологічна компетентність та основи розуміння хронології та орієнтації в історичному часі закладаються вже в 5 класі. Учні починають встановлювати зв'язки між різними історичними періодами та подіями. Використовуючи знання про періоди історії, вони можуть аналізувати історичні процеси та виявляти закономірності їх розвитку. У 6 класі поглиблюються знання хронології. На цьому етапі навчання вводиться поняття зворотного відліку часу. Важливо навчити дітей не просто рахувати, а сформувати у них навичку розрахунку часових відрізків, охоплюючи обчислення років до нашої ери. Для успішного формування хронологічної компетентності необхідно забезпечити систематичне повторення та закріплення вивченого матеріалу, особливо складних понять, таких як зворотний відлік часу. Завдяки засвоєнню дітьми знань з хронології ми можемо впевнено використовувати їх в рамках нашого факультативу та продовжити формування хронологічної компетентності.

Наприклад у процесі вивчення теми 5 «Видатні римські педагоги» ми можемо виконати історичну задачу з визначення тривалості життя римського педагога Сенеки. З дати народження та дати смерті ми дізнаємося тривалість життя на нашому прикладі Сенека жив 69 років, оскільки народився він 4 р. до н. е., а помер 65 р. н. е. Якщо виділити ці два роки на хронологічній лінії а потім додати (4+65), то в результаті отримуємо 69 років. Спосіб рахувати дні, тижні та місяці не змінюється, чи то був рік до нашої ери, чи після неї. Тому

перехід від одного року до іншого, наприклад, з 1 року до н.е. до 1 року н.е., відбувається за один день календаря. Тому при розрахунку прожитих років ми не враховуємо моменту зміни ер виходить що Сенека від 4 р. до н. е. до 65 р. н. е. прожив не 69 років, а 68 років (4+65-1), адже «нульовий рік» не враховується. Завдяки таким завданням ми продовжуємо покращувати знання учнів 6 класу з хронології подій та формуємо навички її визначення.

Вивчення шкільного предмету історія передбачає не лише хронологічний аналіз подій, але й просторовий контекст, тобто розуміння того, де саме (в просторі) відбувалися історичні процеси. Просторова компетентність спрямована на формування в учнів умінь орієнтуватися в історичному просторі. Учні 6 класу це завершальний етап періоду адаптації, тому вже можна розпочинати роботу з картами. Наш факультативний курс дозволить поглибити знання учнів про те, як змінювався античний світ на мапі, та навчить їх ефективно використовувати карту як джерело інформації. Більш здібним дітям можна давати складніші завдання, що поглибить та закріпить вже набуті навички та знання. Важливо навчити дітей правильно «читати» інформацію з карт. Здобутті знання на факультативі допоможуть учня у подальшому навчання та підготують їх до складніших завдань.

Мовленнєва компетентність в шкільному предметі історія вказує на те, що учні повинні не лише запам'ятовувати історичний матеріал, а й вміти творчо його інтерпретувати та презентувати у формі усних доповідей, есе чи інших видів робіт, які стосуються історичних фактів чи подій. Наприклад, можна скласти розповідь або есе до відповідних тем, таких як: «Розповідь Квінтіліана про основні ідеї його праць», «Розповідь сина заможної родини про навчання в школі», «Розповідь учня про день у школі». Завдяки таким розповідям учні будуть вміти перетворювати образи минулого на словесні описи. Важливо, щоб учні не тільки запам'ятовували історичні терміни, а й розуміли їхнє значення та вміли застосовувати їх у власних висловлюваннях. Крім того, вони повинні розвивати навички аналізу, порівняння та оцінки історичних джерел, що дозволить їм формувати власну думку про минуле.

Наступною необхідною компетентістю у процесі вивчення історії є логічна. Ця компетентність передбачає здатність учнів використовувати теоретичні поняття, аналізувати історичні факти та явища, простежувати їхній взаємозв'язок та визначати причини, сутність і наслідки явищ, а також вплив людського фактора на події. Завдяки таким вмінням учні зможуть прослідковувати перебіг історичних подій, порівнювати їх, встановлювати спільні та відмінні риси, правильно будувати хід думок та формулювати висновки. Зважаючи на вік учнів, можна полегшити завдання та замість складної історичної термінології та понять використовувати загальний опис та характеристику подій.

Логічна компетентність може використовуватися у навчанні по різному, наприклад, у грі «Історичний детектив». Учням надаються короткі повідомлення, документи, факти або свідчення про певну історичну подію, їм потрібно встановити причини події, описати її значення та наслідки.

Наступною не менш важливою компетентністю є аксіологічна, яка передбачає здатність учнів формулювати оцінки та версії історичного перебігу подій та їхнього розвитку. Задля розвитку цієї компетентності з дітьми можна проводити різноманітні вправи на оцінку історичних дій чи постатей. До таких вправ, наприклад, належить «Моральний компас», коли учні об'єднуються в підгрупи та, за рекомендацією вчителя, обирають історичну постать, яку будуть оцінювати за її вчинки, відносячи їх до хороших чи поганих. Після оцінки історичних дій кожною підгрупою, презентуються результати та відбувається обговорення. Також можна запропонувати учням гру «Продовжи історію». Вчитель обирає історичну подію, яку будуть інтерпретувати діти. Кожна дитина буде бачити історичну подію та власне створену нею версію розвитку цієї події.

Задля кращого оволодіння учнями навчальним матеріалом, а особливо термінологією, важливо правильно підібрати методичні прийоми роботи. Одним із таких методичних прийомів може бути гра «Асоціації». Гра проводиться зі всім класом таким чином: один учень називає термін, а інші

підбирають до нього асоціації або пояснюють його значення своїми словами. Завдяки такій грі діти краще запам'ятовують терміни, адже мають чітку асоціацію пов'язану з ним.

Методичним прийомом навчальної діяльності учнів з поняттями та термінами може бути «Історичне лото». Картки з термінами та їхніми поясненнями надаються учням, а учні мають знайти відповідні пари. Також для кращого закріплення матеріалу можна провести гру «Вірно – не вірно». На початку гри вчитель зачитує термін або фрагмент тексту, а діти повинні визначити правильним чи хибним є наведений вчителем текст.

Завдяки розвитку логічного мислення на факультативі, учні навчаться глибоко аналізувати історичні факти, виявляти причинно-наслідкові зв'язки між подіями, узагальнювати отриману інформацію та будувати цілісні картини історичних процесів.

Одним із цікавих та особливих завдань, яке може охоплювати будь який історичний матеріал та проводитися із учнями з 12 років є ролева гра, наприклад:

Ролева гра «Подорож у школу Римської Імперії». Учні поділяються на 2 групи, одна група створює образ римського вчителя, а інша римських учнів різних верств. Варто зазначити, що перед грою вчитель та учні мають підготувати всі реквізити та елементи одягу римлян. Учні отримують інвентар для гри: наприклад бейджики з вказаними ролями «Учитель Зайдель Анна Вадимівна» та «Учениця Штефусь Ірина Олександрівна». Перед гравцями стоїть завдання створити навчальний процес, який відобразатиме добу Римської Імперії та написати есе про відомих діячів цього періоду. Після завершення завдання діти повинні здати свої есе, а вчитель оцінити їх.

Залежно від віку дітей можна створювати різні рівні складності гри. За допомогою такого підходу до навчання учнів, можна поглибити та розширити їхні знання, а також зрозуміти послідовність та причини історичних подій. Крім того такі завдання мотивують, зацікавлюють та спонукають дітей до навчального процесу.

Тема кваліфікаційної роботи може слугувати і для підготовки вибіркового курсу у ЗВО (Див. Додаток Е).

Згідно з державними стандартами освіти, навчальний процес у загальноосвітніх закладах включає вивчення широкого кола суспільствознавчих дисциплін, зокрема історію. Проаналізувавши навчальну програму з всесвітньої історії, рекомендовану Міністерством освіти і науки України, можна зробити висновок про те, що наближені теми до тематики нашого магістерського дослідження є у 6 класі в розділі IV «Давній Рим та його сусіди» [54]. У шкільному навчальному курсі є тема «Родина і виховання», проте вона не поглиблюється у вивченні, тому ми вважаємо що дану тему поглиблено можна вивити на факультативі. Факультативний курс відкриє перед учнями нові можливості для поглиблення знань не тільки з історії, а також з географії, літератури та інших навчальних дисциплін, що сприятиме формуванню в них ключових компетентностей. Також тему нашої дослідницької роботи можна використовувати в ЗВО, наприклад, як вибіркового курсу «Педагогічні ідеї та освіта в Стародавньому Римі», тому нами було розроблено теми лекцій та семінарських занять, ІНДЗ та завдання для Модульних контрольних робіт.

Підводячи підсумки варто сказати, що ефективність формування компетентностей учнів на факультативному курсі "Педагогічні ідеї та освіта в Стародавньому Римі" безпосередньо залежить від використання різноманітних інтерактивних методів навчання, таких як рольові ігри, дискусії, проєктна діяльність та інших. Інтегруючи знання з історії, літератури, філософії та інших дисциплін, курс сприятиме розвитку в учнів критичного мислення, творчих здібностей та комунікативних навичок, що є необхідними для успішної адаптації в сучасному світі.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження ми прийшли до наступних висновків:

По-перше, комплексний аналіз джерельної бази та історіографії з проблем дослідження, який сприятиме формуванню ключових компетентностей, показав не достатній рівень вивчення проблеми, отже необхідність її деталізувати, виокремити головні тези. Основними джерелами є праці Тита Лівія, Цицерона, Сенеки, Квінтіліана, літературні твори Гомера «Одессія», юридичні тексти. Зарубіжні та радянські дослідження переважно характеризують освітній процес окремими частинами та звертають увагу на сім'ю, як основний соціальний інститут. Аналіз матеріальних джерел надав можливість візуалізувати та детальніше охарактеризувати розвиток освіти та навчальний процес. Джерельна база дозволяють доповнити інформацією про виникнення та становлення римської освіти, виокремити педагогічні ідеї фундаторів освітньої системи.

По-друге. У царський період виховання та навчання дітей здійснювалося у родині. Доба Республіки через потребу суспільства в ідеалізації постаті громадянина відзначилася виникненням освітніх закладів приватного характеру та формуванням педагогічних ідей у межах філософського дискурсу. Першими освітніми закладами були так звані «*ludi*», які надавали елементарні знання переважно бідному населенню. Згодом виникла стала система освіти, яка складалася з тривіальних, граматичних та риторських шкіл.

По-третє. Пануючі педагогічні системи, які презентували виховний ідеал римлянина, належали Цицерону, Сенеці та Квінтіліану. Квінтіліан, видатний педагог античності, будував виховний ідеал громадянина на основі природних здібностей та відповідному вихованні, формуючи особистість, яка володіє широким кругозором та обширними знаннями. Ідеалом Квінтіліана був громадянин, видатний оратор та політичний діяч.

По-четверте. Перехід від доби Республіки до Імперії зумовив суспільно-політичні зміни, які безпосередньо вплинули на розвиток освіти та її роль у

житті римлян. Система освіти набула подальшого розвитку та спрямовувалася на підготовку майбутньої еліти держави. Педагогічна система набула стрункості завдяки діяльності педагога Квінтіліана, котрий розробив виховну систему та низку вимог і рекомендацій до його навчання та виховання. Шкільна система підтримується державою, з'являються перші державні школи, що сприяло доступності освіти для різних верств населення.

По-шосте. Основними методам вивчення теми кваліфікаційної роботи та на його основі формування ключових компетентностей здобувачів освіти ЗЗСО в межах курсу всесвітньої історії (6 клас) та ЗВО у вивченні освітніх компонентів «Історія педагогіки» та «Історія Стародавньої Греції та Риму» є словесні (розповіді, повідомлення, лекції, семінари, колоквіуми, факультативи тощо) та інноваційні методи (дослідницькі проекти, рольові ігри, інтерактивні вправи та квести). Застосування таких методів дозволяє учням/студентам прослідкувати історичні події, засвоїти основні особливості цивілізації Стародавнього Риму та сформувані ключові компетентності майбутнього вчителя. Найбільш ефективними методами вивчення теми є: рольові ігри, дискусії, проектна діяльність та метод проблемного навчання.

Отже, здійснене дослідження теми «Педагогічні ідеї та освіта Стародавнього Риму» продемонструвало можливість практичного застосування його матеріалів для створення уявлення про освітній простір римської цивілізації та можливість формування ключових компетентностей здобувачів освіти загальної середньої та вищої освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабіна М. С Філософські ідеали Цицерона на осовійого трактатів. *Південноукраїнські наукові студії : Матеріали IV Всеукраїнської науковопрактичної конференції студентів та молодих вчених з міжнародною участю*. Одеса, 2022. С. 134-136.
- 2.Баїк. О. І. Становлення податків у Стародавньому Римі. *Вісник Національного університету Львівська політехніка. Серія: Юридичні науки*. № 813. 2015. С.185-191.
- 3.Барбашова І. А. Накопичення досвіду сенсорного розвитку дітей у стародавні часи. *Педагогіка вищої та середньої школи : зб. наук. пр.* Кривий Ріг, 2012. Вип. 36. С. 545–550. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PVSSh_2012_36_93 (дата звернення: 08.06.2024).
- 4.Барбіл О. В. Методика викладання латинської мови у початкових школах Стародавнього Риму. *Матеріали щорічної підсумкової конференції професорсько-викладацького складу факультету іноземної філології ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 24–25 лютого 2016 року*. Ужгород, 2016. С. 83–86. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/9000> (дата звернення: 04.04.2024).
- 5.Бред М. S.P.Q.R Історія Давнього Риму. 2020. Київ: Форс Україна. 480 с.
- 6.Бугакова О. В. Витоки розвитку ідеї педагогічної взаємодії сім'ї та школи. *Педагогічний Альманах*. 2017. Вип. 36. С. 228-233 (дата звернення: 23.03.2024).
- 7.Будянський Д. В. Витоки ідеї розвитку риторичної культури педагога в історії педагогічної думки. *Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології : зб. наук. пр.* Херсон. нац. техн. ун-т. Херсон, 2015. Вип. 1. С. 54–60. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdytp_2015_1_18 (дата звернення: 04.04.2024).

8.Віннікова Л. Ф. Історичні аспекти гуманізації освіти в античні часи. *Гуманітарний вісник ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”*. Київ, 2016. Вип. 36, Т. 4 : Тематичний випуск “Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання С. 78–84 URL: <https://chelpanov.eeipsy.org/index.php/eeip/issue/view/7/PDF20> (дата звернення: 04.04.2024).

9.Горацій, Квінт Флакк. Твори. Квінт Горацій Флакк. Дніпро, 1982. 254с. (дата звернення: 25.03.2024).

10.Грищенко В. Трансформація римської влади і суспільства у VIII–VI ст. до н. е.: від епохи царів до ранньої республіки. *Травневі студії: історія, міжнародні відносини. : VI Міжнар. наук. конф. студентів і молодих вчен. «Трав. студії 2024: історія, археологія та міжнар. відносини в умовах війни».*, м. Вінниця. Вінниця, 2024. С. 114–116.

11. Державний стандарт базової середньої освіти. Наказ МОН від 30 вересня 2020 р. № 898. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-%D0%BF#n16> (28.10.2024)

12. Еко У. Історія європейської цивілізації. Рим. Харків «Фоліо». 2015. 1031с.

13. Євдокимова М. О. Демонстрація розкоші як соціальна практика Римської імперії (кінець II ст. до н. е.–початок II ст. н. е.). *Питання німецької історії*. 2017, 2017: 55-60.

14. Задорожна-Княгницька Л. В. Світова педагогічна думка та її вплив на розвиток вітчизняної педагогічної теорії та практики. *Історія педагогіки : навч. посіб. для студентів ЗВО*. Херсон, 2020. С. 33–58. URL: <https://repository.mu.edu.ua/jspui/handle/123456789/2111> (дата звернення: 05.07.2024).

15. Закон України про вищу освіту від 1 липня 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 23.03.2024).

16. Закон України про загальну середню освіту від 16 січня 2020р.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text> (дата звернення: 23.03.2024).
17. Історія європейської ментальності / За ред. Петера Дінцельбахера.
Львів: Літопис, 2004. 720 с.
18. Коваленко Є. І. Історія зарубіжної педагогіки : навч. посіб. для студентів ВНЗ. Київ : Центр навч. літ., 2006. 664 с.
19. Кочубей Т. Д. Історичний розвиток ідеї дитинства у філософських та педагогічних системах із часів Стародавньої Греції та Риму до XVI ст. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки.* 2015. № 1. С. 173–178. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdup_2015_1_36 (дата звернення: 04.04.2024).
20. Красницька О. Спадщина риторів та ораторів доби античності в ораторській діяльності сучасного викладача. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика : зб. наук. пр.* Київ, 2022. Т. 1, № 2. С. 52–63. – URL: https://journals.snu.edu.ua/index.php/DOMTP_SNU/article/view/548/530 (дата звернення: 04.04.2024).
21. Купчишина В. Ч. Виховні ідеали епохи Античності та епохи Відродження: порівняльний аспект. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогічні та психологічні науки.* 2014. № 1. С. 60–72. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpnapv_ppn_2014_1_8 (дата звернення: 20.04.2024).
22. Кушнір В. Історія розвитку гуманістичних ідей у зарубіжній педагогіці (від стародавнього світу до XVI ст.). *Порівняльно-педагогічні студії.* 2016. № 3. С. 5–11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppstud_2016_3-4_3 (дата звернення: 04.04.2024).
23. Левченко Ю. М. Ідеал вищої освіти у Стародавньому Римі: досвід вивчення гуманітарних дисциплін у школі М. Ф. Квінтіліана. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра*

Довженка. Серія: Педагогічні науки. Глухів, 2012. Вип. 20. С. 240–245. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vgnpu_2012_20_60 (дата звернення: 04.04.2024).

24. Левченко Ю. М. Ідеал освіти у педагогічній системі М. Ф. Квінтіліан. *Постметодика*. 2011. № 2. С. 58–64. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Postmetodyka_2011_2_14 (дата звернення: 04.04.2024).

25. Лісна А. В. Мілітарна природа суспільства Стародавнього Риму. *Наукові здобутки молоді – вирішенню проблем харчування людства у XXI столітті*: програма і матеріали 81 міжнародної наукової конференції молодих учених, аспірантів і студентів, 23-24 квітня 2015 р. К.: НУХТ, 2015. Ч. 4. С. 123-124.

26. Лобанова С. І. Соціокультурні детермінанти формування моделей виховання дітей і молоді у Стародавньому Римі. Автореф. дис. канд. пед. наук : Лобанова С. І. Вінниця, 2011. 20 с. URL: <http://93.183.203.244:8080/xmlui/handle/123456789/579> (дата звернення: 04.04.2024).

27. Лоський К. Нарис Римської Імперії : монографія. Гельсінгфорс : Гельсінгф. Центр. Друк., 1919. 144 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Loskyi_Kostiantyn/Narys_rymskoi_istorii/

28. Любар О. О. Історія педагогічної думки. Ч. 3. навч. посіб. для пед. навч. Закладів. О. О. Любар, Д. Т. Федоренко. Київ, 1996. 103 с. URL: <https://elibrary.kdpu.edu.ua/handle/123456789/4719> (дата звернення: 04.04.2024).

29. Максимова О.О. Історико-педагогічний аспект виховання толерантної особистості. *Педагогічна освіта: теорія і практика : Збірник наукових праць Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*; Інститут педагогіки НАПН України [гол. ред. Лабунець В.М.]. Вип.21 (2-2016). Ч.1. Кам'янець-Подільський, 2016. С. 120 – 125.

30. Мальцева О. І. Теорія та практика громадянського виховання в епоху Античності. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2017. № 8, ч. 2. С. 220–228. URL:

<http://dspace.luguniv.edu.ua/jspui/handle/123456789/2910> (дата звернення: 04.04.2024).

31. Марк Сидоній Фалкс. Звільни свого внутрішнього римлянина. Харків : Видавництво «Ранок», 2019.

32. Мекшун К. В. . Самойленко О. В. Зміст освіти та виховання в перших школах Стародавнього Риму. *Вісник студентського наукового товариства збірник наукових праць студентів, магістрантів і аспірантів*. за заг. ред. О. В. Мельничука. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2021. Вип. 24. 335-338

33. Мельник В. Республіканський характер Римської Імперії: принципат і домінат як публічно-правові режими. *Методологія і практика юриспруденції*. 2023. С. 21-31

34. Мешко К. І. Ретроспективний аналіз педагогічних ідей формування господарської дбайливості особистості в зарубіжних країнах. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика : зб. наук. пр.* Київ, 2015. Вип. 4. С. 64–71. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/domtp_2015_4_11 (дата звернення: 04.04.2024).

35. Міняйлова А. В. Проблема гуманістичного виховання особистості в історико- філософському контексті (від Античності до Відродження). *Педагогічні науки, теорія, історія, інноваційні технології*. Миколаїв, 2012. Вип. 6. С. 93–97. URL: <https://library.sspu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/04/42-5.pdf#page=93> (дата звернення: 22.07.2024).

36. Навчальна програма для 5–9 класів з історії, рекомендованої Міністерством освіти і науки України (наказ Міністерства освіти і науки України № 698 від 03 серпня 2022 року) URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf>

37. Найчук А. В. Парадигмальні основи освіти Стародавньої Греції та Риму. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* : зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і

аспірантів. Кам'янець-Подільський, 2022. Вип. 21. С. 32–34. URL: <http://surl.li/sghmy> (дата звернення: 04.06.2024).

38. Одіссея. N.p.: Folio, (n.d.). URL: <https://www.google.com.ua/books/edition/%D0%9E%D0%B4%D1%96%D1%81%D1%81%D0%B5%D1%8F/3D5GBAAAQBAJ?hl=uk&gbpv=0> (Last accessed: 06.06.2024).

39. Пантелєєва І. А. Креативність та індивідуальність: know-how римської риторики. *Гуманітарні студії*. Київ, 2013. Вип. 18. С. 42–47 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gums_2013_18_7 (дата звернення: 04.04.2024).

40. Петречко О. Суспільно-політичний розвиток Римської Імперії в I – на поч. III ст. н. е.: від «відновленої» Республіки до сенатської монархії. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. 396 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Petrechko_Oleh/Suspilno-politychnyi_rozvytok_Rymskoi_Imperii_v_I_-_na_poch_III_st_ne_vid_vidnovlenoi_Respubliky_do/ (дата звернення: 04.05.2024).

41. Піковська Т., Рибак І. Особливості впровадження республіканської форми правління у стародавньому римі. *Наукові інновації та передові технології*. 2022. № 1 (3). С. 336-348. URL: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2022-1\(3\)](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2022-1(3)) (дата звернення: 23.03.2024).

42. Пометун О. І. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі : методичний посібник / О. І. Пометун, Н. М. Гупан, В. С. Власов. К. : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. – 208 с.

43. Ракова О. М. Феномен виховання як провідної категорії педагогіки через призму її осмислення античними мислителями. *Pedagogika Naukowa i Praktyczna Nauka światowa: problemy i innowacje : zbiór artykułów naukowych Konferencji Międzynarodowej NaukowoPraktycznej organizowanej dla pracowników naukowych uczelni, jednostek naukowo-badawczych* (31.10.2017). Warszawa, 2017. С. 40–43. URL: http://xn--e1aajfpcds8ay4h.com.ua/files/70_03.pdf#page=40 (дата звернення: 04.04.2024).

44. Сай І. В. «Institutio Orator» («Повчання Оратору») як відображення педагогічних поглядів Марка Фабія Квінтіліана та одна з найважливіших пам'яток для вивчення педагогіки Давнього Риму. *Збірник наукових праць. Педагогічні науки*. Вип. LXXXI. Том 2. 2018. С 31-34.

45. Сай І. В. Типологія шкіл Давнього Риму періоду V – I століть до нашої ери. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету. Педагогічні науки*. 2017. Вип. 80 (1). С. 41-44. URL: [http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=znppn_2017_80\(1\)_9](http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=znppn_2017_80(1)_9) (дата звернення: 23.03.2024).

46. Сайгакова Л. О., Слободянюк К. А. Освіта в Античному світі. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського*. Одеса : ПНПУ ім. К. Д. Ушинського. 2011. № 1-2. С. 177-180. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/2601> (дата звернення: 04.04.2024).

47. Сенека. Моральні листи до Луцілія / переклав з латини Андрій Содомора. Львів : Априорі, 2017. 552 с.

48. Серьогіна С.В. Республіканська форма правління в політико-правовій теорії й практиці Стародавнього Риму. *Право і Безпека*. 2006. No 4. С. 35-40.

49. Степаненко І. І. Поняття правового виховання в епоху Стародавніх цивілізацій і Античності. *Збірник наукових праць. Херсонського державного університету. Педагогічні науки*. Херсон, 2014. Вип. 66. С. 103–106. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppn_2014_66_19 (дата звернення: 04.04.2024).

50. Степаниця О. Ю. Система освіти у Стародавньому Римі. *Погляд майбутніх лікарів на сучасну медицину : матеріали 73-ї Всеукр. студент. наук. конф.*, 30 берез. 1 квіт. 2017, м. Полтава. Полтава, 2017. С. 10. URL: <http://repository.pdmu.edu.ua/handle/123456789/1557> (дата звернення: 04.04.2024).

51. Ткаченко Л. П. Риторика як компонент освіти в Давньому Римі. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах* : зб. наук. пр. редкол.: Т. І. Сущенко (голов. ред.) Запоріжжя. 2010. Вип. 9. С. 22–27. URL: http://pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2010/9/9_2010.pdf#page=22 (дата звернення: 04.04.2024).
52. Токарева Т. Риторика античності та її вплив на становлення стилістики. *Наукові записки КДПУ. Серія: Філологічні науки*. Кіровоград, 2014. Вип. 130. С. 191-196. URL: <http://dspace.kspu.kr.ua/jspui/handle/123456789/1921> (дата звернення: 04.04.2024).
53. Фіночко. Ф. Д. Окремі питання управління у Стародавньому Римі та їх місце в історії адміністративного права. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2006. № 33. С. 222-229.
54. Хлібовська Г. М., Крижановська М. Є., Наумчук О. В.. *Історія України. Всесвітня історія: підручник для 6 класу закладів загальної середньої освіти*. Тернопіль: Астон, 2023. 288с.
55. Чернишова Н. В. Погляди педагогів другої половини ХХ ст. на виховання моральних якостей молоді. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. 2015. Вип. 1. С. 308–312.
56. Черняк С. Г. Виникнення та розвиток виховання у світовій цивілізації. *Наука і освіта*. 2016. № 4. С. 39–47. Режим доступу: <http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/1303> (дата звернення: 04.04.2024).
57. Чорнобай О. Феномен Цицерона: теорія і практика риторичної аргументації О. Чорнобай. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки* : зб. наук. пр. М-во освіти і науки України, Нац. ун-т «Львівська політехніка» ; голова ред.-видав. ради Н. І. Чухрай. *Юридичні науки*. Львів, 2017. № 865. С. 147–154.
58. Шульга С.А. Виховання та школа в Стародавньому Римі (III–I ст. до н. е.). *Всеукраїнські політологічні читання імені професора Богдана Яроша. Випуск 11*. Луцьк: Вежа-Друк, 2020. С. 191-199.

59. Constitutio Antoniniana. URL: <https://archive.org/details/oapen-20.500.12657-49911/page/17/mode/2up?q=Constitutio+Antoniniana> (Last accessed: 04.06.2024)
60. Cowell, F. R.. Life in Ancient Rome: Absorbing Social History--A Vivid Portrait of a Magnificent Age. Сполучені Штати Америки, Penguin Publishing Group, 1976. URL: https://www.google.com.ua/books/edition/Life_in_Ancient_Rome/3OmxeVI5RSQC?hl=uk&gbpv=1 (Last accessed: 06.06.2024)
61. Donald Lemen Clark. Rhetoric in Greco-Roman education. Columbia University press. New York. 1957. URL: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.7312/clar92654/html> (Last accessed: 06.06.2024)
62. H. I. Marrou. A History of education in antiquity. The university of Wisconsin press. Paris. 1948. 461 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=wv6kSdSFTgMC&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (Last accessed: 06.06.2024)
63. Lex XII Tabularum. URL: https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Anglica/twelve_Johnson.html (Last accessed: 04.05.2024)
64. Marcus Fabius Quintilianu «Institutionis oratoriae libri duodecim» URL: <https://archive.org/details/mfabiiquintilian0000unse/page/n17/mode/2up> (Last accessed: 04.06.2024)
65. Marcus Fabius Quintilianus «Institutio oratoria» URL: <https://archive.org/details/institutioorator00quin/mode/2up> (Last accessed: 04.06.2024)
66. Marcus Tullius Cicero Laelius «De Amicitia» URL: <https://archive.org/details/cicero-laelius-de-amicitia-loeb/mode/2up> (Last accessed: 04.05.2024)
67. Marcus Tullius Cicero Laelius «De oratore» URL: <https://archive.org/details/cicerodeoratore01ciceuoft> (Last accessed: 04.06.2024)

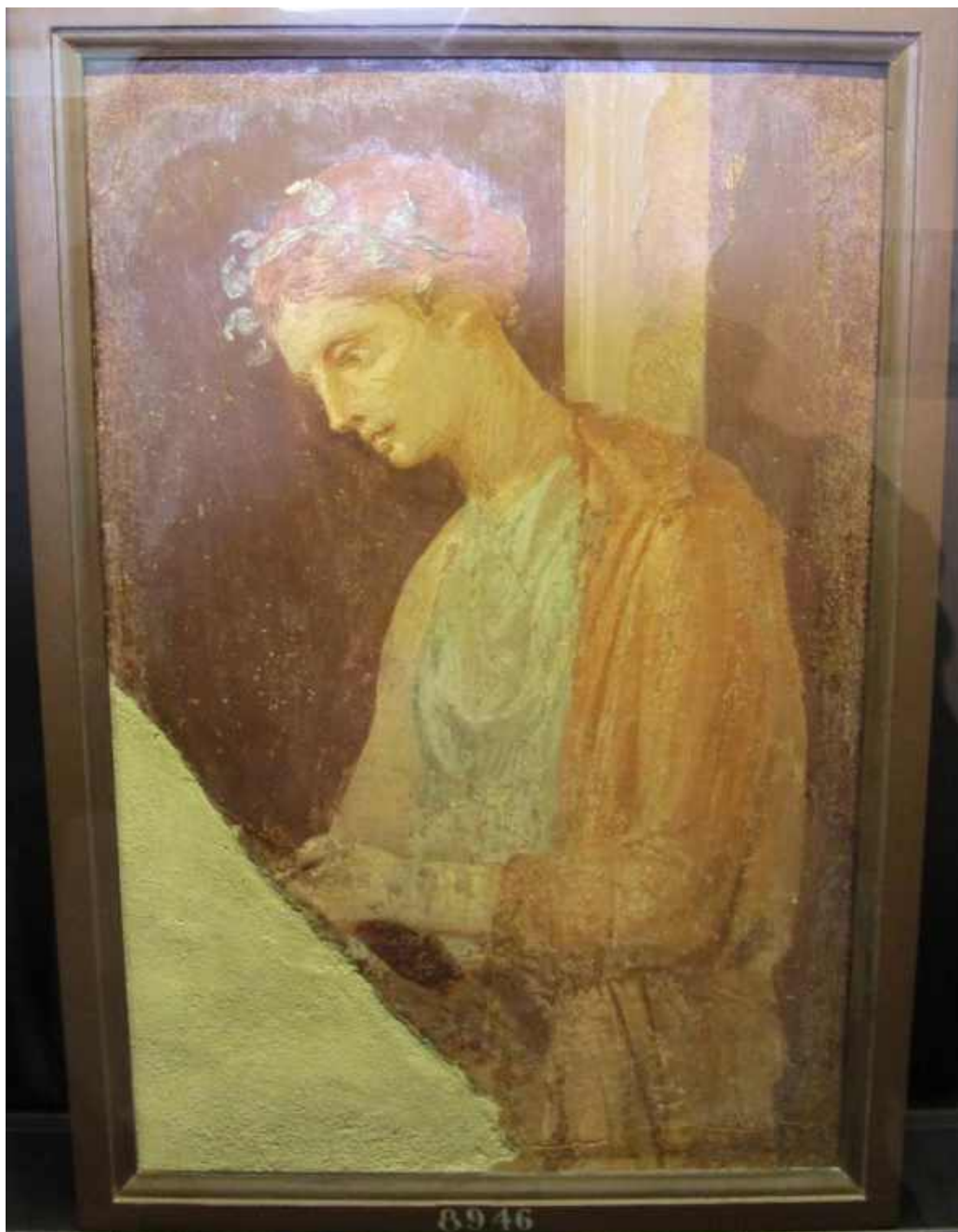
68. Maurice, Lisa. *The Teacher in Ancient Rome: The Magister and His World*. USA, Lexington Books, 2013. URL: https://www.google.com.ua/books/edition/The_Teacher_in_Ancient_Rome/WQOaA AAAQBAJ?hl=uk&gbpv=1 (Last accessed: 06.06.2024)
69. Patrick Joseph McCormick. *History of education; a survey of the development of educational theory and practice in ancient, medieval, and modern times*. 1915. 740 p. URL: <https://ia801603.us.archive.org/6/items/historyofeducati00mccouoft/historyofeducati00mccouoft.pdf> (Last accessed: 06.06.2024)
70. Smith, W.A. *Ancient Education*, Philosophical Library. New York, 1954. URL: <https://archive.org/details/ancienteducation0000unse/mode/2up>
71. Stambaugh, John E.. *The Ancient Roman City (Ancient Society and History)*. Велика Британія: Johns Hopkins, University Press, 1988. URL: https://www.google.com.ua/books/edition/The_Ancient_Roman_City/k0mZufizhH0C?hl=uk&gbpv=1 (Last accessed: 06.06.2024)
72. Stanley Frederick Bonner *Education in Ancient Rome: From the Elder Cato to the Younger Pliny*. University of California Press. Berkeley and Los Angeles, California. 1977. 424 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=BFOq3IB1VFYC&pg=PA50&hl=uk&source=gbs_selected_pages&cad
73. *The Family in Ancient Rome: New Perspectives*. Editor, Beryl Rawson. Contributor, Australian National University. Edition, reprint. Publisher, Croom Helm, 1986. 280 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=85Gdul_43DEC&printsec=frontcover&hl=uk&vq=%22Rome%22&source=gbs_citations_module_r&cad=2#v=onepage&q=%22Rome%22&f=false (Last accessed: 06.06.2024)
74. Titus Livius «*The History of Rome*» URL: <https://www.swartzentrover.com/cotor/e-books/misc/Livy/Livy%27s%20History%20of%20Rome.pdf> (Last accessed: 06.06.2024)

75. Varro M. T. On the Latin language. Cambridge, Mass : Harvard University Press, 1938. URL: <https://www.attalus.org/info/varro.html> (Last accessed: 22.08.2024)

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Римська фреска. Жінки, яка читає текст. Помпейський четвертий стиль (60-79 рр. н. е.), Помпеї, Італія. Affresco Romano (cm 56 x 38) con Fanciulla intenta a leggere rinvenuto a Pompei, oggi nel Museo Archeologico Nazionale di Nazionale di Napoli (інв. 8946). URL: <https://mann-napoli.it/>

ДОДАТОК Б

На мармуровому рельєфі саркофага - усі етапи виховання хлопця. Ліворуч мати годує немовля. Потім батько за традицією піднімає його, визнаючи своїм. Згодом хлопець їде на колісниці, запряженій віслюком; наприкінці юнак декламує батьку/ритору вивчений урок. Париж, Лувр. URL: <http://surl.li/fcxbrl>

ДОДАТОК В

Школа ритора

Кам'яна сцена зображує вчителя римської школи та двох учнів, які сидять під час уроку; тоді як третій студент приходить із запізненням. І вчитель, і учні зображені у важкому одязі та шкіряному взутті. Датується 1-м століттям до н.е. Архів всевітньої історії. URL: <http://surl.li/ukiyyh>

ДОДАТОК Г

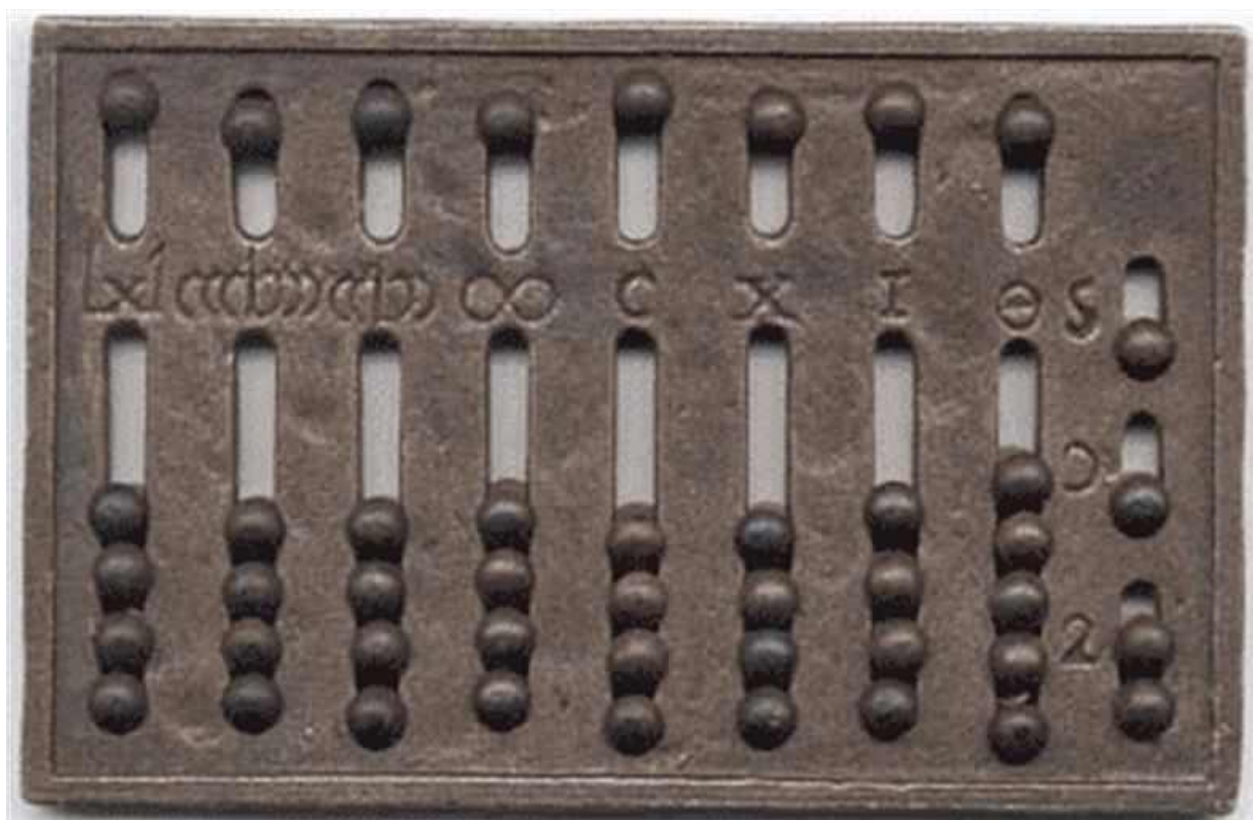
Давньоримський стиль / стилус з навощеними дощечками. Відомо, що Цицерон використовував його у I ст. до н. е., а поет Горацій радив частіше «перевертати стиль» (*stylum vertere*), тобто стирати написане, переписувати наново. Згодом термін перейшов з літератури й поезії на інші види мистецтва
URL: <http://surl.li/sijrys>

ДОДАТОК Г

Аббака – дошка для рахування: числа набирають зліва направо; нижні кісточки – числа від 1 до 4; верхня кісточка – 5; опущена верхня кісточка означає число більше 5; кожна спиця відповідає одному розряду – одиниці, десятки, сотні .
URL: <http://surl.li/xltmtc>

ДОДАТОК Д

Програма факультативного курсу «Педагогічні ідеї та освіта в Стародавньому Римі» для учнів 6-11 класів

Програма факультативного курсу «Педагогічні ідеї та освіта в Стародавньому Римі» для учнів 6-11 класів має на меті ознайомити учнів з розвитком освіти у Римській Республіці та Імперії.

Завдання курсу:

- Сформувати уявлення про сім'ю в Стародавньому Римі та її вплив на особистість дитини.
- Дослідити вплив соціально-політичних умов на розвиток освіти в Римській імперії.
- Охарактеризувати роль освіти та її вплив на соціальне становище в Стародавньому Римі.
- Ознайомити з педагогічними ідеями видатних римських педагогів.

План курсу:

Тема 1: Вступ до історії Стародавнього риму

- Основні етапи становлення Стародавнього Риму
- Суспільство Стародавнього Риму в період з VII-I століття до н. е.

Тема 2: Соціально-політичний контекст освіти в Стародавньому Римі

- Роль сім'ї у вихованні
- Соціальні класи та доступ до освіти

Тема 3: Вплив грецької культури на римську освіту

- Розвиток риторики та філософії.
- Створення власної освітньої системи

Тема 4: Структура освіти в Стародавньому Римі в період Імперії

- Навчальний процес у елементарних та граматичних школах.
- Риторські школи як вищий ступінь освіти.

Тема 5: Видатні римські педагоги

- Сенека і Цицерон та їхні погляди на освіту.

- Квінтіліан: його педагогічні погляди та вплив на розвиток освіти.

Методи навчання. Словесні методи: розповідь, бесіда, пояснення, робота з книгою, дискусія. Наочні методи: ілюстрації, презентації, відеоролики, відео-екскурсії, карти, картини. Ігрові методи: ігри-симуляції, рольові ігри, настільні ігри, квести. Театралізовані уроки, різноманітні екскурсії та відвідування музеїв.

Види навчальної роботи. Групова робота: завдання, які передбачають співпрацю у групах, що сприятиме розвитку комунікативних навичок, вмінню працювати в команді, вирішувати конфлікти тощо. Парну роботу: завдання які вимагають розуміння один одного та вирішення проблеми шляхом роботи в парі. Індивідуальна робота: завдання, що вимагають від учнів самостійного опрацювання, наприклад написання оповідань, складання кросворда, створювання презентацій, дослідження та інші.

Необхідним у діяльності будь-якого вчителя є використання різноманітних методів навчання, індивідуальної роботи та спонукання учнів до дослідницької діяльності, задля розвитку їх здібностей. Наш курс має на меті поглибити та розширити знання учнів про історію та суспільно-політичний розвиток Стародавнього Риму у всі періоди його існування та детально дослідити становлення і розвиток освіти у античному суспільстві.

Зміст програми факультативу з історії спрямовано на формування в учнів таких навичок:

- 1) Формування хронологічних навичок: Діти мають навчитися розставляти історичні події за часом, запам'ятовувати, коли вони відбулися, і розуміти, яка подія сталася раніше, а яка пізніше.
- 2) Формування навичок користування термінологією: учні оволодіють знаннями про складні історичні поняття, такі як цивілізація, принципат, республіка та політика. Вони будуть використовувати ці терміни для аналізу історичних процесів.

3) Розвиток аналітичних навичок: учні повинні вміти аналізувати історичні події, розуміти фактори які вплинули на перебіг подій, визначати їх наслідки та причини.

4) Формування навички синтезу: учні мають навчитися об'єднувати різноманітні історичні факти та події в цілісну картину, формулювати висновки.

5) Розвиток навички комунікації: учні повинні вміти слухати відповіді інших учасників освітнього процесу та чітко і аргументовано висловлювати свої думки, вести дискусії, брати участь у дебатах.

6) Розвиток дослідницьких навичок: учні мають знаходити необхідну інформацію в різних джерелах (підручники, енциклопедії, інтернет, архіви) та аналізувати їх. Використовувати знайдену інформацію для самостійної роботи або простих історичних досліджень.

Як приклад самостійної роботи учнів може бути підготовка повідомлень у групах на такі теми факультативного курсу:

- Шкільна освіта дівчат та хлопців у Стародавньому Римі.
- Роль сім'ї у вихованні майбутнього римлянина.
- Педагогічні ідеї Марка Фабія Квінтіліана: актуальність чи пережиток минулого?
- Виховний ідеал жителів Стародавнього Риму.
- Професійна освіта в період Римської Імперії.

ДОДАТОК Е

Вибірковий курс за темою «Педагогічні ідеї та освіта в Стародавньому Римі» може мати декілька важливих цілей та набути популярності серед студентів. Наприклад:

1. Історія педагогіки. Курс може допомогти студентам не тільки розглянути історію Римської Республіки та Імперії, а також поглибити знання з педагогіки. Прослідкувати становлення освітньої системи у цей період та дослідити навчальний процес у римських школах.

2. Аналіз важливих політичних і соціальних змін. Зміни в системі освіти Стародавнього Риму є яскравим свідченням глибоких соціальних та політичних трансформацій, що відбувалися протягом цього періоду. Студенти будуть краще розумітися в загальній історії Риму прослідковуючи зміни в системі освіти.

3. Порівняння систем освіти. Курс допоможе студентам прослідкувати становлення освіти в Стародавньому Римі та провести порівняльний аналіз з сучасною системою освіти.

Отже, *вибірковий курс «Педагогічні ідеї та освіта в Стародавньому Римі»* може бути корисним для студентів педагогічного напрямку навчання, а також для тих студентів, які цікавляться античною історією, оскільки сприятиме розширенню їхніх знань та аналітичних вмінь. На курсі передбачено такі типи завдань: тестові завдання, письмові роботи (на платформі Teams), презентації та види навчальної діяльності (лекційні та семінарські заняття).

Програма вибіркового курсу «Педагогічні ідеї та освіта в Стародавньому Римі» може включати, різні теми пов'язані з розвитком освіти у Римській державі та її впливом на суспільство, культуру та історію цього періоду загалом.

Ось можливий план лекцій:

Тема 1: Вступ до історії Стародавнього Риму.

Тема 2: Суспільно-політичний розвиток Римської Республіки та Імперії.

Тема 3: Педагогічні ідеї Стародавнього Риму.

Тема 4: Розвиток освіти у період Римської Республіки.

Тема 5: Освіта в Римській Імперії

Цей курс можна розділити на різні тематичні блоки та плани семінарських занять, які допоможуть зрозуміти роль освіти та етапи її розвитку у Стародавньому Римі.

Ось можливі теми та плани занять, які поділяються на 2 модулі:

Тема 1: Освіта у Стародавньому Римі: історичний контекст

Семінар 1: Суспільно-політичний розвиток та його вплив на освіту.

Суспільно-політичний розвиток царського Риму. Особливості римського суспільства та їх вплив на освіту. Навчання різних верств суспільства.

Тема 2: Сімейна освіта

Семінар 2: Роль сім'ї у вихованні майбутнього покоління.

Виховання дітей у сімейному колі. Домашнє навчання та його особливості. Вплив громади на сімейне виховання.

Тема 3: Педагогічні ідеї у працях римських філософів.

Семінар 3: Основні фундатори педагогічних ідей у Римській Республіці.

Марк Туллій Цицерон – видатний діяч. Луцій Анней Сенека та його погляди на освіту. Основні педагогічні ідеї у Римській Республіці.

Тема 4: Розвиток освіти в добу Римської Республіки.

Семінар 4: Становлення шкільної освіти в Римській Республіці.

Перші римські школи та їхні особливості. Доступність освіти для різних верств населення. Особливості навчання нижчих класів.

Семінар 5: Система освіти та її характеристика.

Вплив грецької культури на римську освіту. Граматичні школи.

Семінар 6: Вчителі у римській освіті.

Домашні педагоги та їх обов'язки. Статус педагога. Вимоги до працівників шкільної ланки.

Тема 5: Розвиток освіти у Римській Імперії.

Семінар 7: Освіта, як основна складова римського суспільства у період Імперії.

Розвиток Римської Імперії та її вплив на освіту. Причини динамічного розвитку освіти. Становлення сталої системи освіти.

Семінар 8: Особливості навчання у Римській Імперії.

Методика навчання у граматичних школах. Вища ланка освіти – школа риторики. Вплив держави на освітню систему.

Семінар 9: Риторика, як основа навчання майбутнього діяча.

Риторика, як мистецтво переконання. Вплив Квінтіліана на розвиток ораторського мистецтва. Виховання майбутнього оратора. Основні рекомендації до навчального процесу.

Тема 6: Педагогічні напрацювання Стародавнього Риму та сучасна освіта.

Семінар 10: Сучасна освіта та освіта Стародавнього Риму.

Порівняльний аналіз сучасної системи освіти з римською.

Семінар 11: Обговорення дослідницьких проєктів студентів.

Індивідуальні завдання (ІНДЗ):

1. Вплив суспільного устрою Римської республіки та Імперії на розвиток освіти.

2. Еволюція римської системи освіти в періоди республіки та імперії.

3. Вплив матері та батька на виховання дітей у римському суспільстві.

4. Моральні цінності римської родини

5. Граматичні школи: їх структура, предмети та методи навчання.

6. Риторичні школи як центр підготовки політичної еліти.

7. Статус і роль вчителя у римській системі освіти.

8. Риторика як мистецтво переконання у системі освіти Стародавнього Риму.

9. Вплив філософії на формування римського освітнього ідеалу.

10. Цицерон як приклад освіченого римського громадянина.
11. Можливості для освіти жінок у Стародавньому Римі.
12. Освіта жінок-аристократок: міфи та реальність.
13. Квінтіліан як теоретик освіти: ідеї та вплив на педагогіку.
14. Педагогічні концепції Цицерона.
15. Освітні ідеали Стародавнього Риму.
16. Вплив римської освіти на розвиток європейської культури.
17. Застосування римських педагогічних принципів у сучасних освітніх системах.
18. Римські та сучасні методи викладання: схожості та відмінності.

Запропоновані теми та плани семінарських занять можуть бути змінені та розширені відповідно до конкретних інтересів студентів та можливостей навчального закладу. Цей курс допоможе студентам краще розуміти становлення та розвиток освіти у Стародавньому Римі та розглянути його, як частину сучасної освіти та культури.

Модульні контрольні роботи відбуваються у кінці модуля та проводяться у письмовій формі:

Модульна контрольна робота 1:

1 варіант: 1) Охарактеризуйте домашнє виховання дітей у добу Римської Республіки? 2) Опишіть вплив Цицерона на становлення освіти? 3) Який ідеал виховання був у римського суспільства в добу Республіки?

2 варіант: 1) Охарактеризуйте суспільно-політичний розвиток Римської Республіки? Пригадайте основні педагогічні ідеї римських філософів? Опишіть шкільну систему освіти в добу Римської Республіки?

Модульна контрольна робота 2 (тестування):

Яка з наведених характеристик найкраще описує сімейне виховання в Стародавньому Римі?

- а) Відсутність чіткої структури виховання
- б) Розвиток творчих здібностей.
- в) Дисципліна та підготовка до громадської діяльності.

Яка з переліку школа була місцем отримання середньої освіти?

- а) риторична
- б) елементарна
- г) граматична

Який філософ найбільше вплинув на розвиток освіти у Римській Імперії?

- а) Цицерон
- б) Квінтіліан
- в) Сенека

Яка основна ціль виховання та навчання у Стародавньому Римі?

- а) Підготовка до релігійного життя
- б) Формування майбутнього громадянина
- в) Набуття теоретичних знань

Який з римських авторів присвятив свої праці педагогічним питанням і описав ідеальну освіту?

- а) Квінтіліан
- б) Вергілій
- в) Цицерон

Який доступ до освіти мали жінки у Римській Імперії?

- а) Повний доступ
- б) Лише до початкових шкіл
- в) Не мали доступу

Яка риса була головною для вчителя у Стародавньому Римі?

- а) Вміння керувати військом
- б) Політичний статус та багатство
- в) Високий рівень знань і моральний авторитет

Описати відомого педагога Стародавнього Риму та основні його ідеї?

Варіант 2

Яка з наведених шкіл готувала учнів до політичної кар'єри?

- а) Граматична
- б) Елементарна

в) Риторська

Хто є автором праці «Повчання оратору»?

а) Сенека

б) Катон

в) Квінтіліан

З якої мови починали навчання дітей?

а) Грецька

б) Латинська

в) Римська

Який з вказаних факторів найбільше вплинув на розвиток освіти в добу Римської Імперії?

а) Зростання ролі релігії

б) Відмова від грецької культури

в) Розширення територій

Яка була основна мета елементарної школи?

а) Виховання творчих здібностей

б) Навчання грамоти та основ рахунку

в) Підготовка до вищої школи

Яка з наведених характеристик найкраще описує риторичні школи Стародавнього Риму?

а) Місце для розвитку наукових знань.

б) Підготовка до політичної кар'єри.

в) Школи для підготовки художників і поетів.

Хто є автором праці «Про оратора»?

а) Квінтіліан

б) Сенека

в) Цицерон